

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 1 1987

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktör

Docent Sten Skansjö

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Fil. lic. Gert Jeppsson, Lund

Fil. kand. Allan Persson, Lund

Landsarkivarie Anna-Christina Ulf-
sparre, Lund

innehåll

	Sid.
Lars Larsson: Istidsmänniskor och istidsmiljöer	1
Tomas Germundsson och Jens Möller: Åkerns redskap i förändring. En studie av två sydsånska socknar under 1800-talet	14
Vem vet vad minnesmärket menar? Diskussion om behovet av att undersöka »Ales stenar».	
Åke Sundström: 1000 år – eller 3000 – eller . . . ?	27
Märta Strömberg: Bör man undersöka Ales stenar?	30

Vinjetbilden är hämtad från tidskriften Ales första häfte, 1961: 1.

Istidsmänniskor och istidsmiljöer

Av Lars Larsson

Lunds universitets historiska museum, Krafts torg 1, 223 50 Lund

Romaner och filmer har på senare tid väckt ett stort intresse för istidens människor. Genom att utnyttja nya fakta om människan och miljön från områden på Kontinenten, omedelbart söder om landisarnas räckvidd, är det fullt möjligt att göra sig en föreställning om *Homo erectus* – en tidig människotyp – och hennes miljö i Sydsverige under den näst senaste mellanistiden. Stora delar av den senaste istiden var i själva verket isfri och omfattade därtill korta och varma perioder. Under dessa kan såväl neandertalmänniskan som den nutida människan – *Homo sapiens* – ha funnits i stora delar av Skandinavien.¹

När arkeologer studerar de äldsta fynden från mänsklig bosättning i Sverige rör det sig om de spridda och fåtaliga fynd som små grupper av renjägare lämnade efter sig under isavsmältningsfasen för mindre än 13.000 år sedan.² Äldre spår efter människor har vi ännu inte påträffat, men mycket tyder på att det funnits människor här uppe betydligt tidigare.

Inom norra delen av Europa har man kunnat urskilja minst tre istider, glacialer, benämnda Elster, Saale och Weichsel ef-

ter mellaneuropeiska floder (Fig 1). Den äldsta av dessa istider inleddes för mindre än en halv miljon år sedan. Det kan tidigare ha förekommit fler istider i Nordeuropa, speciellt med tanke på att man i Alpområdet kunnat urskilja minst fyra nedsmältningsfaser.³ Perioderna mellan istiderna, mellanistiderna eller interglacialerna, benämnes Holstein (mellan Elster- och Saale-istiden) samt Eem (mellan Saale- och Weichsel-istiden). Vi lever själva i Flandrien-interglacialen.

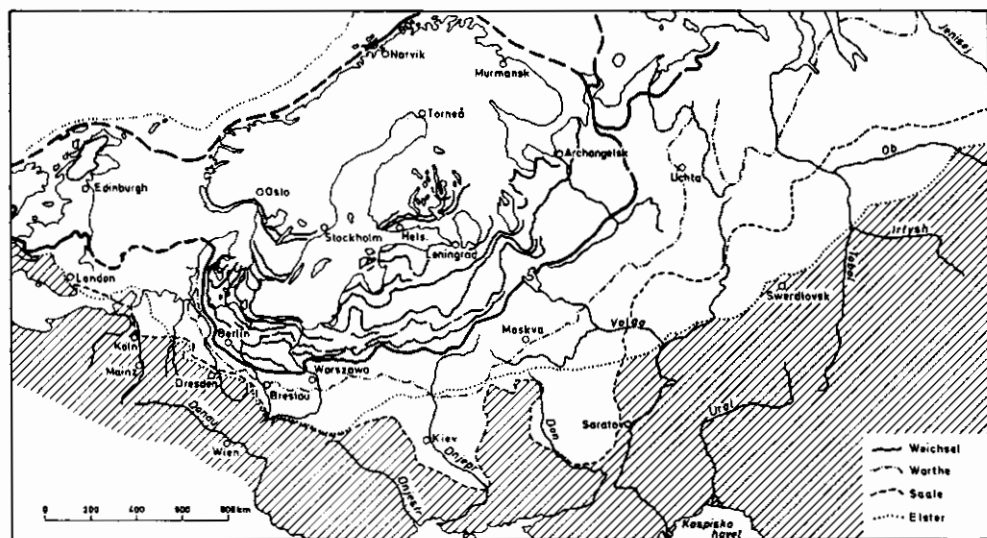

Fig. 1. Utbredningen för landisarna under glacialerna. Efter Nilsson 1972.

Uppdelningen blir således:

Flandien-interglacialen	mellanistid	13.000–nutid
Weichsel-glacialen	istid	13.000–ca. 115.000
Eem-interglacialen	mellanistid	ca. 115.000–ca. 125.000
Saale-glacialen	istid	ca. 125.000–ca. 300.000
Holstein-interglacial	mellanistid	ca. 300.000–ca. 330.000
Elster-glacialen	istid	ca. 330.000–ca. 430.000

Dateringarna av de olika skedena är mycket osäkra vilket beror på att det finns få användbara dateringsmetoder. C 14-datering kan sällan ge tillförlitliga värden för material äldre än 50.000 år. Metoder att mäta radiaktiviteten för andra isotoper ger därtill alltför stora felmarginaler för att kunna användas. Olika forskare anger därför högst avvikande ålder för ett och samma skede.⁴ Det framgår dock entydigt att största delen av den senaste halvmiljonen år har upptagits av glacialer medan interglacialerna endast varat mellan tiotusen och trettiotusen år.

Nu förhåller det sig inte så att en istid – en glacial – är lika med ett stadium med landis. Huvudparten av tiden upptages av en kylig period under vilken det förekommer kortare perioder med ett varmare klimat sk interstadialer.

Spår efter istidens djur och människor i Sydkandinavien

Den senaste – men säkert inte den sista – landisen under Weichsel-istiden, har skrapat bort nästan allt som avsatts i de forna ytnära jordlagren. Dagens geologer menar dock att vissa av de moränlager som ligger ovanpå berggrunden kan ha avsatts i samband med en tidigare istid.⁵ Ibland har man beskrivit skeendet så att en isbräcka formligen skrapade rent ned till

berggrunden, men denna föreställning tycks vara alltför drastisk. Även om landisen skrapat bort lämningar från den plats där de ursprungligen avsatts, så innebär ju detta inte att de helt försvunnit ifall det avsatta varit av ett mera beständigt material. Detta framgår inte minst av att man i moränlager i såväl södra som norra Skandinavien påträffat fragment av ben och betar från mammut vilka enligt C 14-dateringar är äldre än senaste landisbildningen för ca. 20.000 år sedan.⁶ Flertalet av dessa mammutfynd har framkommit i sekundärt (omrört) läge och uppmärksammats vid grustäkt eller påträffats i markytan. Mammutlämningar är förhållandevis lätta att få ögon på. I gruslager, inte minst i Danmark, har därtill ben efter flera djurarter såsom skogselefant, bison, noshörning och vildhäst påträffats.⁷ Flertalet lämningar tillhör den senaste mellanistiden, Eem-interglacialen, men det är inte uteslutet att vissa fynd kan vara ännu äldre.

Om det kan vara svårt att finna djurben, så är chansen att uppmärksamma föremål, tillverkade av människa, ännu mycket mindre. På några platser i Danmark, i områden som berörts av den senaste landisen, har trots detta redskap av triangulär utformning påträffats. Dessa har bedömts som verkliga redskap formade av människor som levde före senaste istiden.⁸ I ett fall rör det sig om en handkil, från Fænø i Lilla Bält (Fig. 2), som av formen att döma bör dateras till den näst senaste istiden – Saale-glacialen – eller mellanistiden före denna, Holstein-interglacialen.⁹ I de fall det rör sig om ett flintredskap i form av en handkil är dateringen mindre osäker då denna redskapsform gick ur bruk för ungefär 30.000 år sedan. Omständigheten att isen transporterat dem från en fyndplats på Kontinenten kan dock inte uteslu-

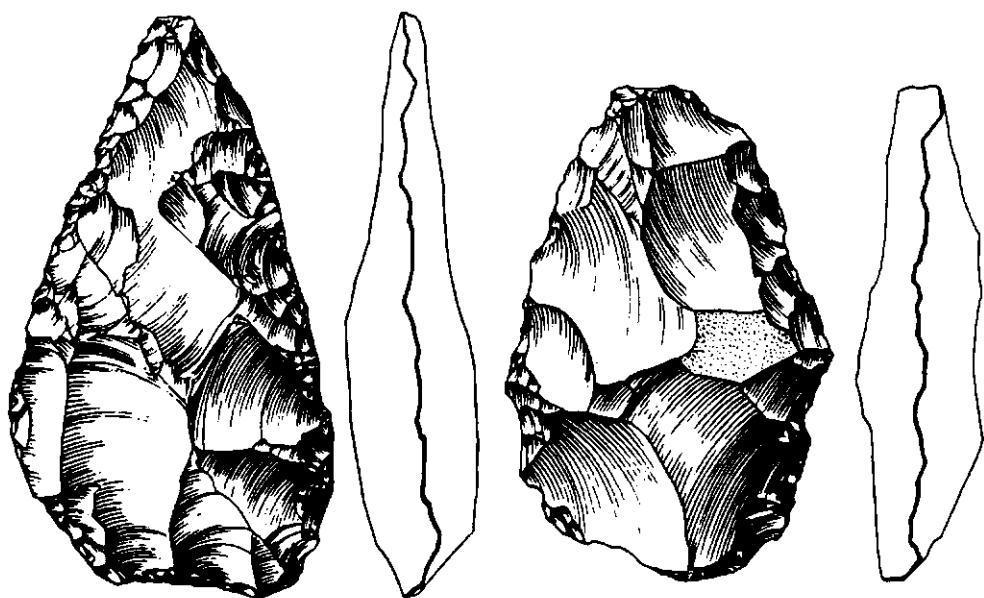

Fig. 2. Danska fynd av handkilar från Villestrup och Fænø. 2:3. Efter Becker 1985.

tas. Det blir ännu mycket svårare att fastställa om enkla avslag, som utgör den helt dominerande formen för boplatslämningar på nästan alla stenåldersboplatser, tillhör en period före Weichsel-istiden.

På två platser i Danmark har lämningar efter människa påträffats i lager som är äldre än Weichsel-istiden. Det ena utgöres av mägspaltade ben från dovhjort påträffade vid Hollerup på Mittjylland.¹⁰ Dessa är minst 80.000 år gamla. Den andra fyndplatsen är belägen vid Vejstrup skov på Sydjylland.¹¹ Här har boplatslämningar i form av avslag framkommit i ett skikt under tjocka moränlager. Dessa avslag kan tillhöra Holstein-interglacialen. Fyndplatsen är belägen omedelbart innanför landisens omfattning under Weichsel-glacialen. Eventuellt kan bearbetade flintor som uppmärksammats i en strandklint vid Isefjord på norra Själland också vara av ungefär samma ålder.¹²

Vid Drelsdorf i nordligaste Västtyskland, strax utanför omfattningen för Weich-

sel-glacialens landis, har ett par hundra bearbetade flintor påträffats.¹³ Vissa kan ha legat i ursprungligt läge medan andra hade inlagrats i grus. Endast en handkil ingår i fyndet – resten är avslag. Även om lagerförhållandena på fyndplatsen är osäkra, så motsvarar avslagsformen och framställningstekniken främst fynd daterade till Holstein-interglacialen eller en tidig del av Saale-glacialen.¹⁴

Människor och miljöer för 300.000 år sedan
Vissa fynd i omedelbar närhet till den senaste landisens maximala utbredning kan alltså med mer eller mindre stor säkerhet dateras till Holstein-interglacialen. Vad vet vi då om denna mellanistid? När det gäller Skåneland i stort sett ingenting. Bilden måste därför kompletteras med uppgifter från olika lagerföljder som påträffats i Danmark samt norra delen av Kontinenten.¹⁵ Vad avser landskapsformerna skulle vi inte känna igen mycket av den nuvarande kustlinjen. Det fanns en Öster-

sjö men troligen inte av samma omfattning som idag. Det sk Holstein-havet täckte delar av Jylland och har trängt in i Östersjöbäcken till ungefär i höjd med Skåne.¹⁶ Vad beträffar salthalt, temperatur och djurliv uppvisar Holstein-havet betydande likheter med den nuvarande Nordsjön. Vissa delar av sydligaste Sverige utgjorde därigenom, liksom idag, kustland under Holstein-interglacialen.

Pollensammansättningen från danska lagerföljder under Holstein-interglacialen anger en utveckling som är mycket lik utvecklingen under samtliga mellanistider. Perioden inleddes med ett avsmältnings-skede varefter en verklig värmetid tar vid. Avslutningen omfattades av en tilltagande nedkylningsfas. Tall-björk-skogen dominerade därför i ett inlednings- och avslutningsskede. Under värmemaximum utbildades däremot en ekblandskog. Gran, järnek och idegran ingick också i skogsfloran. Här existerade granen även under den varmaste delen av interglacialen, till skillnad från vår egen mellanistid då detta trädslag uppträder först efter värmemaximum för ungefär tvåtusen år sedan. Det ingick också buskar och träd som exempelvis buxbom och bäralm som idag endast växer vilda i Medelhavsområdet. Den skog som täckte stora delar av mellersta och norra Europa hade således betydande likheter med vad vi är vana vid, men det förekom också för oss exotiska inslag.

Vad avser djurvärldens sammansättning kan vi dra nytta av nyligen presenterade undersökningsresultat. Vid Bilzingsleben, 50 km väster om Halle i Östtyskland, omedelbart söder om Saale-landens maximala utbredning, har undersökningar sedan 1960-talets slut givit en ingående bild av en boplatz för ungefär 300.000 år sedan.¹⁷ Genom den kalkrika

miljön på denna fyndplats har inte bara stenredskap bevarats utan också material som ben, horn och i något fall också fragment av trä. Fyndmaterialet och analysen av detta ger en ovanligt god inblick i en boplatz då bevaringsmiljön är betydligt bättre än för flertalet av boplatserna från vår egen sydsvenska förhistoria.

Bilzingsleben är beläget ungefär 30 mil söder om Östersjökusten. I arkeologiska studier drar sig forskarna inte för att dra direkta paralleller mellan kulturutvecklingen inom samma område och Sydsverige under senare delar av förhistorien. Därför kommer fakta från Belzingsleben att bilda underlag för beskrivning av en sydsvensk boplatz för 300.000 år sedan. Miljön vid Bilzingsleben, som den såg ut för ca. 300.000 år sedan, överföres därför till sydsvenska förhållandena med endast smärre förändringar, beroende på det nordligare läget.

Platsen är en ådal. Den är ganska bred och plan vilket medfört att det bildats små dammar i direkt anslutning till ån. Framsipprande vatten ur kalkrika avlagringar har under tusentals år bildat lager av kalktuff, liksom förhållandena är idag i Benestad, östra Skåne. Ett tjugotal människoliknande individer har här funnit en lämplig lägerplats. Hos dessa individer kan man finna såväl skillnader som likheter med den moderna människan – *Homo sapiens* (den tänkande människan). De tillhör en sen utveckling av en människotyp som benämnes *Homo erectus* (den upprättgående människan). Mera känd är hon under de äldre beteckningarna Java- och Pekingmänniskan efter fynd i Ostasien. *Homo erectus* uppträder i Östafrika för mer än en och en halv miljon år sedan och genomgår förändringar under hela sin existensperiod fram till för mindre än ett par hundrausen år sedan. *Homo erectus*

Fig. 3. Så här kan man tänka sig att en hydda från Holstein-interglacialen kan ha sett ut. Efter Freeman 1981.

kan betecknas som förfader både till nutidsmänniskan och till neandertalmänniskan. För ungefär 300.000 år sedan befolkades Mellaneuropa av *Homo erectus*-grupper där vissa fynd antyder en större likhet med nutidsmänniskan medan andra uppvisar drag som kan igenkännas hos neandertalmänniskan. Liksom vi, gick *Homo erectus* upprätt och i kropps-konstitutionen har hon inte skilt sig nämnvärt från oss. Däremot var hon kortare med en längd på ca. 160 cm. Fot- och handbenen motsvarar helt de för den nutida människan, så gången och gripförmågan har inte avvikit. Den tydligaste skillnaden finner man i kraniets utformning (Fig. 4:A). Pannan var svagt utvecklad och *Homo erectus* saknade haka. Ögonbrynsbågarna var också mycket kraftigare än hos oss. Kraniet var långsmalare i förhållande till det mer klotformade hos nutidsmänniskan. Hjärnan var också mindre med en volym på ca. 1.100 m³. Vad avser förståndsgåvorna har denna mindre hjärna inte begränsat *Homo erectus*' möjlighet att genomföra de handlingar, vissa av komplex natur, som nedan skall beskrivas. Däremot har hennes förmåga till ab-

strakt tänkande varit begränsad. Det finns exempelvis inga belägg för att man begravde sina döda dvs att man hade en tro på ett liv efter döden, och det finns inte heller säkra belägg på konstnärligt utövande.

På boplatsen har större stenar och ben bildat grunden till ovala, omkring fyra meter långa hyddor (Fig. 3). Man kände till elden och härden låg i närheten av hyddans ingång.

Vegetationen har för en sydsvensk inte påtagligt avvikit från vad vi är vana vid. Inom djurvärlden skulle dock intrycket ha blivit mera splittrat. Här fanns kronhjort, rådjur, varg, räv och mård – arter som vi är vana vid i en nutida skog. Vildhäst, visent, björn, vildsvin samt uroxer var vanliga inslag i skogarna liksom under en tidigare fas av perioden efter senaste nedisningen. Andra djurarter har vi däremot svårt att förknippa med en ekblandsskog såsom elefant, noshörning och grottlejon, men för 300.000 år sedan fanns de rikligt i skogarna. Skogselefanten nådde en höjd av mer än fyra meter och hade upp till 3,5 m långa, nästan raka betar. Skogsnoshörningen, med en mankhöjd på ungefär två

meter, beräknas ha vägt omkring två ton, en skogselefant fem ton. Båda ingick bland de djur som *Homo erectus* jagade med lyckat resultat. För att kunna nedlägga dessa närmast gigantiska djur har det krävts en omfattande planering och ett väl organiserat jaktlag – ett gott bevis på vad dessa sk primitiva människor kunde åstadkomma. En lyckad jakt innebar mängder av kött som en mindre grupp människor inte kunde tillgodogöra sig på kort tid. Därför har man troligen sett till att genom torkning och rökning bevara en del av köttet.

Men även om jakten i benfynden har avsatt stora och många lämningar, behöver detta inte betyda att man undvek att nyttja andra resurser. Ben av stora karpfiskar och mal visar på fiske. Skal från flodmusslor anger att dessa har samlats in. Fragment av äggskal visar på att också ägginsamling praktiserades. Vidare har omgivningens rika resurser på hasselnötter, bär och andra ätliga växtdelar utnyttjats. I själva verket skiljer sig *Homo erectus*' utnyttjande av sin omgivning inte påtagligt från senare jägar-, fiskar- och samlarsamhällens.

Men jakten inriktades inte bara på att få kött. Flera ben användes till redskap. Av exempelvis skogselefantens kraftiga ben formades huggredskap och mejslar. Större benskarvor försågs med en jämnt formad kant och användes som en form av skrapa. De långa betarna har också kommit till användning. Dessa har bl a använts som takstöttor eller som andra delar i en hyddkonstruktion. Av kronhjortens horn formades hackor. Riktigt vad de använts till vet man inte. Eftersom de flesta påträffades i strandkanten så kan de ha utnyttjats vid framhackning av rötter. Vid framställning av dessa hornhackor kom kraftiga huggmejslar av elefantben väl till pass.

Andra bitar av både elfenben och stora rörben uppvisar spetsar med ett kraftigt slitage, som om de använts just för att gräva eller hacka fram växtdelar ur marken.

Då det gällde att krossa stora ben användes hackliknande redskap av sten varvid benet lades på ett städ i form av en platt sten. Tillhugningen av ben, horn och trä har alltså skett med grova redskap med en enkelt formad egg. För finare bearbetning användes flintredskap där borrar, knivar och skrapor finns representerade i flera olika utförande och i olika storlekar. Inte minst skraporna, och därtill fynd av ben från djur med fina skinn, anger att man beredde skinnen för att av dessa tillverka bl a kläder. Klimatet har inte avvikit nämnvärt från dagens, varför varma kläder verkligen behövdes vintertid. Skinnen från de stora skogsdjuren kan ha använts som taktäckning eller som mantlar. Genom att man lärt sig hantera elden, kunde man vistas i tempererade miljöer under hela året. De äldsta kända beläggen för användning av eld är ca. 400.000 år gamla. Det är knappast troligt att nordligare områden beboddes permanent innan man lärt sig att behärska elden.

Elden kan också ha utnyttjats för att skrämja de stora djuren vid drevjakt, men knappast något av de redskap som framkommit på boplatserna kan ha haft någon avgörande funktion i samband med jakten på större djur. På fyndplatsen Bilzingsleben har fragment av trästänger påträffats, och på en boplatz i södra England från samma mellanistid finns en lång stång med en tillskuren spets bevarad.¹⁸ Träspjut kan mycket väl ha använts som ett viktigt jaktredskap. Var spetsen bara omsorgsfullt formad så kunde den tränga igenom skinnet på stora skogsdjur – vilket dock krävde att man kom tätt in på bytet.

Bilden man får av en bosättning för

300.000 år sedan, anger ett utnyttjande av ett flertal resurser. De människoliknande aktörerna var inte ensidigt inriktade på jakt utan det förekom såväl fiske som insamling. Man har känt till att utnyttja ett flertal råvaror som sten, flinta, ben och horn och variationen av redskapen både vad avser form och storlek antyder en rad specialiserade aktiviteter. Detta framgår också då man studerar spridningen av avfallsprodukterna. Dessa visar sig ligga i avgränsade ytor inom vilka endast en eller ett par olika föremålstyper tillverkats eller utnyttjats. Det visar sig också att arbetet med de större redskapen praktiserats utomhus medan arbete med användning av mindre, specialiserade verktyg genomfördes inne i hyddan. Hur ett sådant samhälle fungerat ur ett socialt perspektiv kan vi endast få antydningar om med utgångspunkt från antalet hyddor och deras storlek, det stora jaktviltet och mängden avsatta redskap och avfall. Av detta synes framgå att det bör ha varit en grupp om minst ett tjugotal individer som höll ihop, kanske en grupp vilken omfattade flera familjeliknande strukturer.

Det måste påtalas att vi inte har några lämningar i Sverige av dessa tidiga människoliknande varelser. Men förutsättningarna för bosättning har onekligen funnits. Därtill behöver vi inte avlägsna oss alltför långt från Sydsverige för att finna konkreta belägg för bosättning i form av flintföremål.

Människor och miljöer för 100.000 år sedan
Under den efterföljande, ca. tvåhundra tusen år långa Saale-glacialen skulle landisen få sin största utbredning genom hela istidsepoken. Hela Nordeuropa täcktes av is liksom de brittiska öarna med undantag för dess sydligaste delar. Stora delar av europeiska Sovjetunionen, långt ned på ukrainska slätten, har direkt berörts.

Den senaste mellanistiden – Eem-interglacialen – tycks ha varit av mycket kort varaktighet. Vissa forskare anger att den inte omfattat mer än ungefär 10.000 år.

Från denna interglacial är faktaläget något bättre i Sydsverige än för tidigare faser. Vid Stenberget på Romeleåsen har man påträffat en lagerserie som i vissa delar inte har påverkats av den senaste landisen.¹⁹ Detta beror på att lagren avsatts i en fördjupning mellan två uppstickande bergsknallar. Under Eem-interglacialen har här funnits en liten sjö – inte mer än 100 m lång – på vars botten gyttja och dy avsattes. Pollen i dessa lager visar på en inledande klimatförbättring med en gles tall-björkskog. Denna skogsbild kompletteras och ersättes med gran, al samt hassel och slutligen börjar även lind, ek och järnek att uppträda. Vid denna inledning av den verkliga värmeperioden har bassängen troligen helt fyllts med organiska material varvid lagerbildningen upphör. Därför kan vi inte följa vegetationen under värmemaximum. Undersökningsresultat från danska pollendiagram antyder att inslaget av ekblandskogen ökar under värmemaximum. I lagerföljden vid Stenberget finns däremot slutet av Eem-interglacialen belagd, då ett fuktigare klimat medför förnyad lagerbildning. Samma förlopp som kunde följas i inledningsstadiet uppträder nu i motsatt ordning fram till en gles tall-björkskog.²⁰ Liksom i den tidigare Holstein-interglacialen uppträder gran tidigt i invandringen av skogsträd. Boken finns inte belagd men väl avenboken.

Även under Eem-interglacialen var delar av Östersjön uppfyllt av ett salt men varmt hav som kan ha omfattat en betydande del av södra Östersjöområdet. Det är möjligt att detta hav hade förbindelse

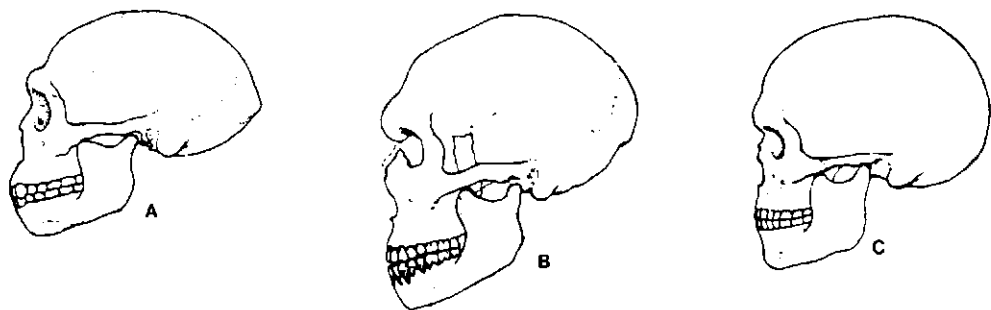

Fig. 4. Skallar som representerar A: *Homo erectus*, B: neandertalmänniskan och C: *Homo sapiens*.

med såväl Nordsjön som Ishavet varför Skandinavien bildade en stor ö. Men innan landisen var helt borta hade säkerligen en betydande djurvärld vandrat hit upp över en landbrygga liksom efter den senaste istiden. En fyndplats med ett omfattande djurbenmaterial, Ehringsdorf, är belägen i samma del av norra Mellantyskland som den tidigare omtalade fyndorten Bilzingsleben.²¹ Flertalet djurarter är desamma som under förra mellanistiden med den för oss märkliga kombinationen av "nordiska" arter samt lejon, elefant och noshörning. Nya inslag i djurvärlden är älg, jättehjort och dovhjort. Av den senare har i Hollerup på Jylland några ben påträffats.²² Det intressanta med dessa ben är att de spaltats av människa för att man skulle komma åt märgen. Detta är ett av de få beläggen på människans existens i Sydskandinavien under denna tid. Att Eem-interglacialen varit förhållandevis varm framgår av att det förekom flodhäst i de sydengelska floderna.

De människoben som påträffats från denna tid tillhör entydigt neandertalmänniskan. Hon hade en mera långsträckt kranieform än nutidsmänniskans men hjärnvolymen var något större (Fig. 4:B). Ögonbrynsbågarna var tydligt markerade, pannan ej så framträdande och hon saknade haka. Hon hade en mera satt kroppskonstitution, närmast motsva-

rande en eskimås. I moderna kläder skulle likväl en neandertalare knappast väcka uppmärksamhet i dagens Sydsverige.

Märkligt nog har man sämre kunskap om vidden av neandertalmänniskornas materiella kultur och bostadsformer än för *Homo erectus* ett par hundrausen år tidigare. Detta beror främst på att neandertalmänniskans boplatser påträffats där bevaringsmiljön inte varit så gynnsam. Det är främst stenredskap som bevarats och dessa anger en långt utvecklad flintteknik där ett fåtal, lätt urskiljbara redskapsformer framställdes. En av dessa var den sk handkilen. Den hade funnits tidigare men utvecklades nu till fulländning i sin triangulära och tunna utformning. Handkilen har fungerat som något av ett universalredskap med vilket man kunde hugga, skära och borra. Kanske en del försågs med skaft och användes som riktiga yxblad. Neandertalmänniskan hade förmågan att tänka i abstrakta banor vilket framgår av gravfynd samt av föremål som sannolikt haft ett symboliskt värde. Rödockra användes, men det finns inga belägg för att neandertalmänniskor målade på exempelvis grottväggar.

Under senaste istiden

Även om en klimatförsämring inträdde för ca. 115.000 år sedan så innebär inte detta att en ny större landis bildas. Under

betydande delar av Weichsel-glacialen har Sydsverige omfattats av ett arktiskt till subarktiskt klimat. Landisar av regional omfattning kan också ha bildats.²³ Det finns dock några perioder med varmare klimat av en sådan längd att skogar etablerades över stora delar av Skandinavien (Fig. 5). I avlagringar på Kontinenten har vi kännedom om minst fyra varmare tids-skeden. I skånskt material har endast två av dessa med säkerhet kunnat identifieras.²⁴ Den ena som benämnes Brørup-interstadialen, efter en dansk fyndlokal, infaller för omkring 60.000 år sedan medan den andra, Gärdslov-interstadialen, kan vara mellan 20.000 och 30.000 år gammal.

Under Brørup-interstadialen har en skog av tall, gran och björk med glesa inslag av hassel samt al existerat. Faunan uppvisar betydande förändringar jämfört med mellanistidens. Mammuten ersätter skogselefanten bland storviltet liksom ullhårig noshörning ersätter skogsvarianten av samma djur. Kronhjort, häst, visent, jättehjort och älg har funnits kvar, medan renen uppträder i sådan omfattning att den blir ett karaktärsdjur.²⁵

Neandertalmänniskan har till skillnad från *Homo erectus* kunnat anpassa sig till nästan rent arktiska förhållanden. Under åtminstone varmare stadier av glacialen såsom under Brørup-interstadialen bör hon ha bebott stora delar av Skandinavien.

För ungefär 30.000 år sedan uppträder *Homo sapiens* i Mellaneuropa. Det finns olika förslag till hur förhållandet mellan neandertalmänniskan och *Homo sapiens* var utformat. Att de har samma stamfader – *Homo erectus* – är väl belagt. En i skönlitterärt sammanhang framhållen förklaring kan vara att man undvek varandra på grund av tydliga skillnader i psyke och samhällsorganisation,²⁶ en annan är att

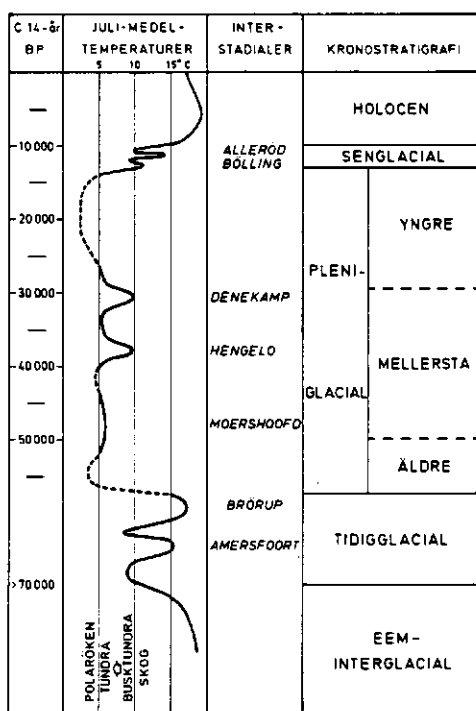

Fig. 5. Temperaturförändringen under senaste istiden (Weichsel-glacialen). Efter Nilsson 1972.

man levde delvis samman men att korsningar mellan de båda människotyperna var steril.²⁷ Vi kan i dagens forskningsläge inte motbevisa någon av dessa förklaringar. Det är dock högst troligt att båda människotyperna under någon tid kan ha levt parallellt i vissa delar av Europa.

Trots en utveckling under mer än hundra tusen år i till synes varmare klimat har *Homo sapiens* av ett eller flera skäl utkonkurrerat neandertalmänniskan. Redan i de tidigaste kontinentala boplatslämningar som tillhör *Homo sapiens* förekommer en mer avancerad flintteknik, även om en del föremål påtagligt överensstämmer med neandertalmänniskans. Å andra sidan anger ett gemensamt ursprung därvid också ett ursprung ur samma materiella kultur. Enklare former av inristningar på

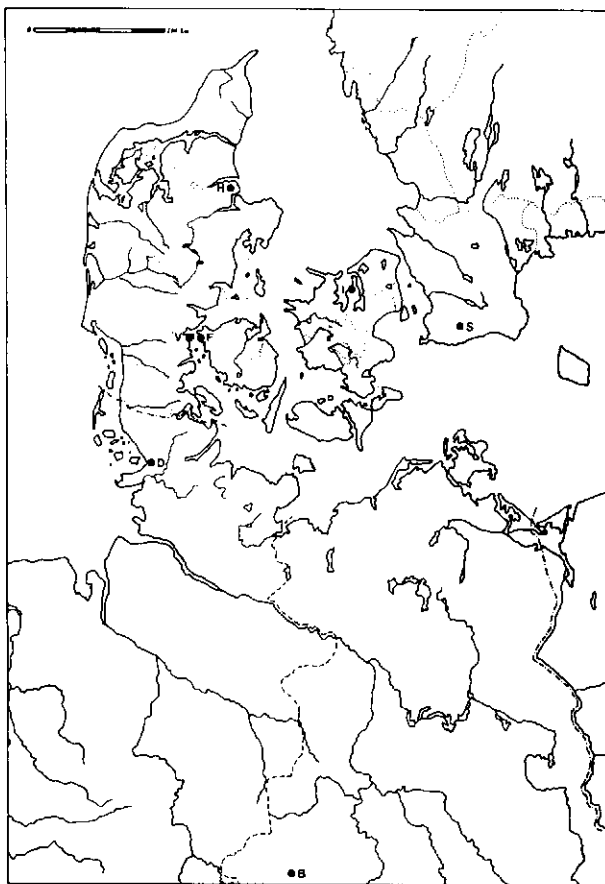

Fig. 6. Karta med de omnämnda fyndplatserna. B: Bilzingsleben, D: Dreisdorf, F: Fænø, H: Hollerup, I: Isefjord, S: Stenberget och V: Vejstrup skov.

klippväggar och föremål finns också be-lagda i samband med *Homo sapiens* tidi-gaste uppträdanden.

Det finns förutsättningar för att *Homo sapiens* har uppträtt i Skandinavien före nedisningen. Ett isfritt landskap har exi-sterat här fram till för ungefär 20.000 år sedan.²⁸ Dateringar av betar från mammut visar på att detta storvilt förekom här uppe vid denna tid. I en nutida tundramil-jö skulle vegetationen inte räckta till för ett så stort djur som därtill uppträdde i stora flockar. Det har krävts en helt annan ve-getation med goda gräsmarker på mera utsatta ytor och gles skogsvegetation i skyddade lägen. Denna miljö brukar be-

skrivas som en mammutstepp. En sådan miljö kunde också ge föda åt ett flertal andra djurarter varav vissa, som ren och vildhäst, uppträdde i stort antal. Detta landskap har kunnat föda fler djur per ytenhet än en tät lövskog och därför varit lockande för människor.

I närmast total avsaknad av grottor i Sydsverige, är det boplatserna på ryska stäppen som utgör de bästa motsvarighe-terna till den bosättning som bör ha fun-nits här uppe. Där fanns ovala hus, vissa av dem upp till 15 m långa, uppbyggda av betar och ben från mammut (Fig. 7).²⁹ Detta anger att några tiotal individer levde tillsamman. Flinttekniken var mycket väl

Fig. 7. Ett hus med stomme bestående av ben och betar från mammut på ryska steppen för ungefär 25.000 år sedan. Efter Gowlett 1984.

utvecklad och främst baserad på långa och smala spån. Ben-, elfenbens- och hornmaterial är väl bevarat. Här föreligger såväl bruksredskap såsom fina nålar och mejslar som föremål av symboliskt värde och smyckekaraktär i form av venusfigurer och hängen.

Om landskapet fortfarande för 20.000 år sedan var isfritt skulle detta i så fall betyda att den senaste fasen med verklig nedisning endast har varat under ca. 7.000 år! Under denna tid utbildades en landis som kom att täcka hela Skandinavien med undantag för västra Jylland, norra delen av det kontinentala Europa samt betydande delar av brittiska öarna. Bildningen av isen synes därför ha skett mycket snabbt. Detta är ett konkret belägg för att klimat kan förändras på ytterst kort tid även utan

någon avgörande mänsklig påverkan av miljön – ett förhållande som borde ge dagens människor en ordentlig tankeställare.

Mycket av det som anförts är rekonstruktioner av tänkbara förhållanden här i Sydsverige under istiden. Det är fantasier som dock kan grundas på en hel del fakta som framkommit på större eller mindre avstånd från Sydsverige. Som framgår av en del fynd, är det mycket troligt att lämningar efter istidsmänniskor, främst i form av flintföremål, kan förekomma i lager som den senaste eller äldre landisar avsatt. Inte minst det förhållandet att Sydsverige var isfritt och tidvis bevuxet med skog under senaste istiden ger ett nytt perspektiv på möjligheterna att påträffa föremål från

den sk mellan- och senpaleolitiska tiden.

Hur vore det med att bättre än vad som sker idag övervaka de stora grustäkterna

runt om i Sydsverige? Frågan är inte om utan när de första lämningarna efter istidsmänniskorna kan påvisas!

Noter

¹ Denna artikel har tillkommit som ett svar på det betydande antal frågor som ställts i och med att allmänhetens intresse för istidens människor och miljöer väckts, inte minst genom böckerna av den amerikanska författarinnan Jean Auel.

² Salomonsson 1962; Larsson 1984; 1987.

³ Dessa benämnes Günz, Mindel, Riss och Würm. Möjligen kan det ha funnits upp till sex nedisningsfaser – men denna åsikt är ifrågasatt (Nilsson 1972, s. 39).

⁴ Wymer 1982, s. 270 f.; Collins 1986, s. 113 ff.; Gamble 1986, s. 77 ff.

⁵ Berglund & Lagerlund 1981, s. 330 ff.

⁶ Berglund *et al.* 1976.

⁷ Nielsen 1985, s. 20 f.

⁸ Grote & Maagaard Jacobsen 1982; Becker 1985, s. 7 ff.

⁹ Becker 1985, fig. 3.

¹⁰ Möhl-Hansen 1954, s. 104 ff.

¹¹ Becker 1977, s. 522.

¹² Madsen 1963, s. 79 ff.

¹³ Hartz 1986, s. 105 ff.

¹⁴ Hartz 1986, s. 130 f.

¹⁵ Andersen 1965, s. 486 ff.

¹⁶ Nilsson 1972, s. 165 f.

¹⁷ Mania & Dietzel 1981; Mania *et al.* 1980; Mai *et al.* 1983; Mania & Weber 1986

¹⁸ Oakley *et al.* 1977, s. 13 ff.

¹⁹ Berglund & Lagerlund 1981, s. 329 ff.

²⁰ Berglund & Lagerlund 1981, s. 352 ff.

²¹ Soergel 1926, s. 1 ff.

²² Op cit. not 10.

²³ Strand Petersen 1985, s. 9.

²⁴ Berglund & Lagerlund 1981, s. 358.

²⁵ Nilsson 1972, s. 240 ff.

²⁶ Auel 1982; 1984; 1986.

²⁷ Kurtén 1978; 1984.

²⁸ Berglund & Lagerlund 1981, s. 354.

²⁹ Soffer 1985, s. 42 ff.

Litteratur

Andersen, S. T. 1965. Interglacials og interstadialer i Danmarks kvartær. *Meddelelser fra Dansk Geologisk Forening* 15.

Auel, J. 1982. *Grutbjörnens folk*. Stockholm.

– 1984. *Hästarnas dal*. Stockholm.

– 1986. *Mammutjägarna*. Stockholm.

Becker, C. J. 1977. Efterskrift. Ingår i Brøndsted, J. *De ældste tider*. København.

– 1985. Danske fund af istids-menneskets redskaber. *De ældste fund*. Nationalmuseet.

Berglund, B. & Lagerlund, E. 1981. Eemian and Weichselian stratigraphy in South Sweden. *Boreas* vol. 10.

Berglund, B. & Håkansson, S. & Lagerlund, E. 1976. Radiocarbon-dated mammoth (*Mammuthus primigenius* Blumenbach) finds in South Sweden. *Boreas*, vol. 5.

Collins, D. 1986. *Palaeolithic Europe*. A theoretical and systematic study. Clayhanger.

Freeman, L. 1981. Mänsklig kultur utvecklas. Ingår i Sheratt, A. (red.) *Arkeologi*. Stockholm.

Gamble, C. 1986. *The palaeolithic settlement in Europe*. Cambridge.

Gowlett, J. 1984. *Civilisationens gryning*. De första kulturerna. Stockholm.

Grote, K. & Maagaard Jacobsen, E. 1982. Der Faustkeil vom Karskov-Kliff auf Langcland. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12.

Hartz, S. 1986. Paläolithische Funde aus dem Alt-moränengebiet Nordfrieslands. *Offa* 43.

Kurtén, B. 1978. *Den svarta tigern*. Malmö.

– 1984. *Mammutens råddare*. Malmö.

Larsson, L. 1984. Spår efter Ystadstraktens äldsta invånare. *Ystadiana* 1984.

– 1987. Renjägare i Skurupstrakten. *Svaneholm årsskrift* 1986.

Madsen, E. 1963. Primitiv flintkultur ved Isefjord. *Aarbøger* 1962.

Mai, D. H. & Mania, D. & Nötzold, T. & Toepfer, V. & Vlcek, E. & Heinrich, W. D. 1983. *Bilzingsleben II*. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Band 36.

- Mania, D. & Dietzel, A. 1981. *Begegnung mit dem Urmenschen*. Die Funde von Bilzingsleben. Leipzig.
- Mania, D. & Toepfer, Y. & Vlcek, Y. 1980. *Bilzingsleben I*. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Band 32.
- Mania, D. & Weber, T. 1986. *Bilzingsleben III*. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Band 39.
- Möhl-Hansen, U. 1954. Første sikre spor af mennesker fra interglacialtid i Danmark: marvspaltede knogler fra diatoméjorden ved Hollerup. *Aarbøger* 1954.
- Nielsen, P. O. 1985. Fortiden i grusgravene. *De ældste fund*. Nationalmuseet.
- Nilsson, T. 1972. *Pleistocen*. Lund.
- Oakley, K. P. & Andrews, P. & Keeley, L. H. & Clark, J. D. 1977. A Reappraisal of the Clacton Spearpoint. *Proceedings of the Prehistoric Society* 43.
- Salomonsson, B. 1962. Sveriges äldsta kontakt med Västeuropa. En boplats vid Segebro i Skåne. *Proxima Thule*.
- Soergel, W. 1926. Das Alter der Paläolithischen Fundstätten von Taubach-Ehringsdorf-Weimar. *Mannus* 18.
- Soffer, O. 1985. *The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain*. New York.
- Strand Petersen, K. 1985. The Late Quaternary History of Denmark. *Journal of Danish Archaeology*, vol. 4.
- Wymer, J. 1982. *The Palaeolithic Age*. London.

Åkerns redskap i förändring

En studie av två sydsånska socknar under 1800-talet

Av Tomas Germundsson och Jens Möller

Kulturgeografiska institutionen, Sölvegatan 13, 223 62 Lund

Mot bakgrund av 1800-talets agrara omvandling redovisas här en undersökning av redskapsutvecklingen i två sydsånska socknar, som skiljer sig åt ur ett par väsentliga aspekter. Bl.a. visar sig ägarförhållandena spela stor roll för hur tidigt och i vilken omfattning man införskaffade tidens redskapstekniska nymodigheter.

Bakgrund

Under 1800-talet genomgick det sånska jordbruket en omfattande förändring i takt med att befolkningen ökade. Man kan peka på domänstrukturen som fick ett helt nytt mönster i och med enskiftet. Det gamla tresådesbruket ersattes av ett flerårigt växelbruk med bla vallodling och rotfrukter. Andra förbåtttringar var tekniker som täckdikning, mårbling och ångavattning. Småningom anlades jordbruksindustrier såsom tegelbruk, brännerier och sockerbruk.

Lika viktig var utvecklingen vad gällde jordbrukets redskap och maskiner, och till exempel ser ekonomhistorikern Gadd, som ingående studerat dessa frågor, just redskapstekniken som en av de avgörande faktorerna för jordbrukets produktionsuppsving i Sverige under 1800-talet: "... en process där de negativa effekterna av ökad folktåthet på jordbrukets arbetsproduktivitet upphävdes med hjälp av en rad innovationer i redskapsteknik, odlingsväxter och odlingsystem".¹ Sålanda sköttes i Skåne i början av 1800-talet nästan all jordbearbetning med hjälp av de primitiva tråredskapen årder, plog och harv, medan det ett sekel senare fanns plogar och harvar tillverkade i järn på i princip alla jordbruk. Dessutom var såningsmaski-

ner, självbindare, tröskverk och olika former av sorteringsmaskiner mycket vanligt förekommande.

Under 1800-talets första del tycks dock den produktionsökning som försörjningen av en ökande befolkning krävde till största del ha uppnåtts genom en ökad arbetsinsats i form av nyodlingar och produktionsomläggningar. Till exempel hävdar Hannerberg, att åkerarealen under denna tid tillväxte i samma takt som folkmängden, även under den extremt snabba folkökningen efter 1820.² Omkring 1870 inträdde en brytpunkt och därefter sjönk antalet invånare på landsbygden, trots en ökande produktion.

Naturligtvis var utvecklingen inte likformig över hela landet, och ej heller var förändringarna desamma för landsbygdsbefolkningens olika klasser. Traditionellt ses ofta storgodsen som föregångare på jordbrukets område, och många gånger var dessa givetvis först med att införskaffa nya redskap och maskiner, liksom man tidigare anammade rationaliseringsmetoder som täckdikning, konstgödning mm. Det betyder dock inte att bondeekonomin i 1800-talets Sverige var mindre expansiv. Tvärtom finns det flera tecken som tyder på en vital utveckling i bondesamhället. Som exempel kan nämnas att skiftena i ett

övergripande perspektiv genomfördes tidigast i områden som dominerades av självägande bönder.³ Vidare ökade priset på skattejord snabbare än på frälsejord, vilket kan ses som ett marknadsmått på den fria bondeekonomins framgång på det feodala jordägandets bekostnad.⁴ Även den agrara arbetsproduktiviteten ökade, och under perioden 1830–1870 växte den t o m kraftigare än befolkningen. Men i likhet med produktionsökningens orsaker tillskrives inte nya redskap och maskiner den främsta förklaringsgrunden till arbetsproduktivitetsökning:

”Viktigare var skiften och nyodlingar. De nyinvesteringar, som krävdes för att förvandla äng och annan jord till åker, var betydande efter tidens förhållanden, men därefter kunde nyodlingsjorden ge skördar år efter år med begränsade insatser av produktionsmedel. På kort sikt gav därför nyodlingarna en hög avkastning. Under årtusenden ackumulerade näringsmedel kunde exploateras under några få år.”⁵

Som nämnts var godsen ofta tidigast att införa brukningstekniska innovationer av olika slag. Men även om storjordbruken i mångt och mycket framstod som föregångare, är därmed inte sagt att det för bonden mest effektiva sättet att öka sin produktion var att försöka efterlikna godsens metoder. Ekonomierna skiljde sig åt. Istället för investeringar i redskap och maskiner kunde investeringar i nyodling eller boskap, som inte skulle varit räntabla för en kapitalistisk jordbrukare, vara lönsamma för en bondejordbrukare om hela familjen på detta sätt kunde få sysselsättning.⁶ Den bibehållna familjeorganisationen inom jordbruket kan dessutom, enligt Köll, sättas i direkt samband med en alternativ utveckling av traditionella redskap i stället för anskaffandet av nya redskaps-

modeller. Författaren menar att dessa utvecklade traditionsredskap i många fall var minst lika effektiva som importerade nykonstruktioner.⁷

Syfte och uppläggning

Mot denna bakgrund vill vi nu redovisa en undersökning av redskapsutvecklingen i två sydsånska socknar under 1800-talet, där källmaterialet utgörs av bouppteckningar från perioden 1839–1900. Arbetet är utfört inom det s k Ystadsprojektet vid Lunds universitet, vilket är ett tvärvetenskapligt kulturlandskapsprojekt med Ljunits och Herrestads härader som undersökningsområde.⁸ De två socknar som valts är Villie och Nöbbelöv i områdets västra del, inom nuvarande Skurups kommun.⁹ Valet motiveras av att de bägge socknarna skiljer sig åt ur ett par olika aspekter, och att de härigenom kan sägas representera olika delar av Ystadsområdets skilda domäntyper och naturgeografiska regioner. Villie socken dominerades sedan länge av Rydsgårds säteri, som under sig haft många småjordbruk, varav de flesta nu är avsålda. Socknen innehåller lätt moränlera i söder och mera sandig morän i norr, där säteriet är beläget. Nöbbelöv dominerades under 1800-talet av självägande skattebönder, och jordbruken var (och är fortfarande) mera för tiden normalstora. Jordarterna här är de bästa tänkbara med lätta eller fina moränleror. Syftet med artikeln är främst att redogöra för redskapsutvecklingen i de båda socknarna samt att försöka klarlägga eventuella skillnader dem emellan.¹⁰ Därmed lämnas, i detta sammanhang, introduktionen av jordbruksmaskiner under 1800-talets slut åt sidan.¹¹

Studiet av redskap och maskiner och deras införande i Skåne är icke på något vis unikt. Vi kan främst hänvisa till omfat-

tande arbeten av Bringéus, Kuuse och Eskeröd.¹² Både Bringéus och Kuuse använde, liksom vi, bouppteckningar som huvudkälla. Bringéus undersökte redskapsutvecklingen i Skåne genom att välja ut vissa tvärsnitt med tio års intervall. De aktuella åren granskades alla bouppteckningar i Skåne. Kuuses metod är densamma. Hans undersökning omfattar Malmöhus län och tvärsnitten utgörs av åren 1860, 1890 och 1910. Bringéus och Kuuses stickprovsteknik innebär att stora geografiska områden kan penetreras.

Vi har istället valt ett longitudinellt angreppssätt. Undersökningsområdet måste med nödvändighet då minskas, men i gengäld kan *samtliga* bouppteckningar granskas. Vi har genomgått 238 bouppteckningar, vilket utgör det totala antalet bevarade akter för de bägge socknarna åren 1839–1900. Alla redskap och maskiner har antecknats, och vid bearbetningen har vi använt oss av dator.¹³

Källkritik

Genom 1734 års lag blev det obligatoriskt att upprätta bouppteckning efter avlidna personer. Handlingen skulle vara en noggrann uppteckning av all egendom, lös som fast, och redovisa den avlidnes förmögenhetstillstånd vid dödsfallet. Det kom dock att dröja lång tid innan upprättandet av bouppteckningar blev allmänt. För 1800-talets del finns det knappast anledning att kunna räkna med ett komplett bestånd "möjliga bouppteckningar" någonstans. Till exempel har Isacson visat att knappt hälften av de avlidna i By socken i Kopparbergs län fått sina tillgångar och skulder upptecknade under perioden 1840–1860.¹⁴ Liknande siffror har redovisats från undersökningar i Bohuslän och Skaraborgs län.¹⁵ Likaså ger en översiktlig uppskattning av det i denna undersökning

genomgångna materialet vid handen att långt ifrån alla avlidna personers kvarlåtenskap blivit föremål för bouppteckning. Enligt Isacson var det framförallt tillgångarnas storlek som avgjorde om boet upptecknades eller inte. Vidare kunde fram till 1933 vissa undantag göras från kravet på bouppteckning, vilket främst torde ha gällt egendomslösa dödsbon eller dödsbon med små tillgångar.¹⁶ Det ska dock påpekas att i vårt material finns en del bouppteckningar med ytterst lite förtecknat. Således avgör inte enbart storleken på boet om bouppteckning upprättades. Förutom att bouppteckningar överhuvudtaget inte upprättades kan det naturligtvis finnas andra skäl till att de saknas i senare tid. De kan ha förekommit på olika sätt, och tex finns i vårt material vid flera tillfällen noteringen "bouppteckning ej inregistrerad" i domsagens bouppteckningsprotokoll.

Ett annat problem med bouppteckningar som källmaterial är att allt lösöre knappast förtecknades. Främst gällde detta naturligtvis saker av ringa värde, men också sådant man av någon anledning ville dölja, tex frikyrkliga böcker eller brännvinsattiraljer.¹⁷ Vissa föremål kunde också utelämnas genom att de utgjorde äkta markars "fördel" av oskiftat bo. Främst berörde detta ting som sängkläder, kärl, sadel och töm, men ibland även kreatur. Redskap tycks dock inte ha berörts av denna bestämmelse.¹⁸ I vissa fall kunde det vid skulders återbetalande förekomma en lösöresförsäljning där köpeobjektet kvarstod i säljarens vård och bruk. På detta sätt kunde en fordringsägare försäkra sig om lösören motsvarande skuldens belopp om han befarade att den skuldsatta personen inte var i stånd att återbetala skulden. Och, konstaterar Isacson, "en bouppteckning efter en person, som avyttrade

en del persedlar men som vid dödsfallet /.../ fortfarande brukade dem, upptar inte dessa persedlar".¹⁹

Sammantaget finns alltså genom utelämnanden vissa risker för en ofullständig bild av en brukares redskapsinnehav, men de måste betecknas som små. Främst torde det gälla enklare redskap, ofta av egen tillverkning, och inte sådana vars spridning undersöks här. Allmänt sett lämnar bouppteckningarna en mycket god och detaljerad bild av den avlidnes egendomar, en uppfattning som delas av flera forskare.

En annan och kanske mera naturlig orsak till att bouppteckningarna ger en snedbild av de verkliga förhållandena i ett bredare perspektiv är att de till övervägande del registrerar egendomsinnehavet hos en äldre befolkning. I många fall har de avlidna varit brukningsmässigt inaktiva under kortare eller längre period före dödsfallet, och i andra fall kanske de har minskat en tidigare odlingsverksamhet högst väsentligt. Tidigare innehavda åkerbruksredskap kan då ha övergått i annans ägo, och det kan således dröja ganska lång tid innan ett visst föremål hamnar i en bouppteckning.

En ytterligare aspekt som är aktuell i samband med redskapsnoteringarna i bouppteckningsmaterialet, är att dessa speglar vad som framstod som speciellt viktigt och utmärkande just vid tiden för uppteckningen. Tex dyker termer som "järnplog" och "engelsk plog" upp vid dessa redskaps introduktion, men ersätts så småningom av "plog", trots att man rimligtvis inte gått tillbaka till användningen av den typ av plogar som termen betecknade innan nyheterna infördes. Dessutom ändras ofta beteckningen på de äldre redskapen vid introducerandet av nya – först då blir det aktuellt med en specificering.

Redskap i skånskt perspektiv

Vid 1800-talets början var årder och harv de enda redskap som kunde betecknas som allmänna i hela Skåne. "Årdret var ett slags universalredskap, varmed stubbåkrarna uppkördes, jorden luckrades innan sådden, gödsel och utsäde nedmyllades och potatisen kupades."²⁰ Årdret var tillverkat i trä, så när som på billen, vilken var av järn. Harven, som användes för att sönderkrossa jorden och jämna åkern efter ärjningen, var oftast tillverkad helt i trä. Plog och vält förekom också, och i Skåne som på andra ställen var dessa redskap vanligast i slättbygder. Framför allt var lerslätternas tunga jordar plogens användningsområde, även om inte överensstämmelsen var hundraprocentig.²¹ På många håll förekom årder och plog parallellt och bägge redskapstyperna karaktäriserades av att de var utrustade med kärra (kärrårder respektive kärr- eller hjulplog).

Den traditionella skånska hjulplogen ersattes successivt under 1800-talet av den engelska (skotska) plogen. I denna var alla direkt jordbearbetande delar av järn och den var inte utrustad med kärra. Den tidigaste spridningen av den engelska plogen visas i figur 2, och mönstret kan säkerligen förklaras med den tillverkning av redskapet som redan 1803 förekom vid Engeltofta gods nära Ängelholm under ledning av Carl Georg Stjernsvärd och med hjälp av införskrivna skotska plogmakare.

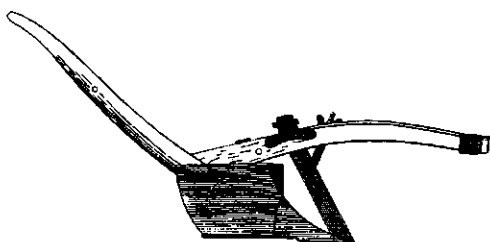

Fig. 1. Skotsk plog från 1800-talets början. (Ur Zachrisson 1920.)

Årdret som för sina skilda användningsområden allt mer kom att ersättas av plogar, harvar och vältar av olika typer fick dock i samband med potatisodlingen en ökad användning. Emellertid passade inte kärrårdret för detta ändamål, utan istället användes speciellt tillverkade potatisårder.

Välten, eller trumlan, användes för att jämna åkern och trycka ned utsädet. Liksom harven var detta redskap vanligast i sydvästra Skåne under 1800-talets första del. I nordost, där åkertegarna var mindre och stenigare och där svedjebruket var allmänt, hade trumlan knappast någon plats.

Ännu fram emot mitten av 1800-talet hade allmänt sett inga genomgripande förändringar skett vad avser åkerbruksredskapen i Skåne. Årdret var alltså det mest betydelsefulla redskapet, även om de förbättringar och nyheter som antytts ovan efterhand tog allt fastare former. De två decennierna efter 1850 kan karaktäriseras av att de nya typerna av redskap överallt vann en sådan utbredning att de gamla mot slutet av perioden mera hörde till undantagen.²² Framför allt var det den skånska kärrplogen och årdret som kom att få ge vika för järnplogar av olika slag.

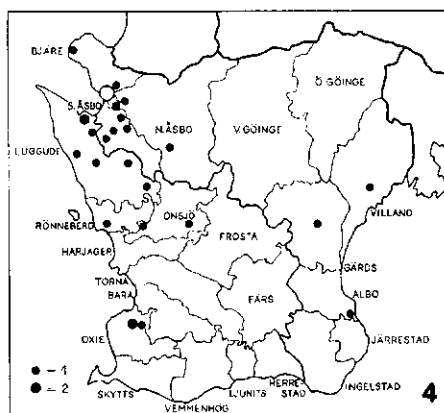

Fig. 2. Utbredningen av den engelska plogen i Skåne år 1838. Källa: Bringéus (1964).

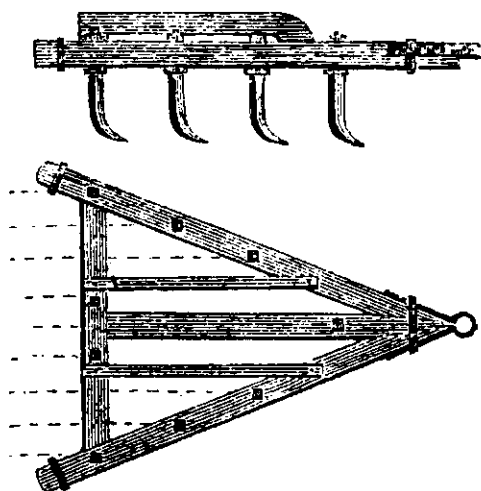

Fig. 3. Klösharv från 1860-talet. (Ur Zachrisson 1920.)

Även årdrets användning vid sådden minskade märkbart i samband med att järnharvar, speciellt klösharvar, blev mer allmänna. Klösharven var djupgående och utrustad med framåtkrökta, ofta gåsfotsformade, järnpinnar.

Redskapsutvecklingen i Nöbbelöv och Villie
Följande tematiska redovisning innefattar ej de två bouppteckningar som finns från Rydsgårds gods under den aktuella perioden. Till detta material återkommer vi senare.

Ård er

Årdret förekommer i bouppteckningarna under hela undersökningsperioden. Som tidigare påpekats ändrades årdrets primära funktion under 1800-talet – från ett all-roundredskap till att främst användas vid potatisodling. Enligt bouppteckningsmaterialet förblev det dock det vanligaste förekommande redskapet under hela undersökningsperioden. Under samtliga femårsperioder 1840–1900 översteg antalet registrerade årder antalet plogar i bouppteckningarna.

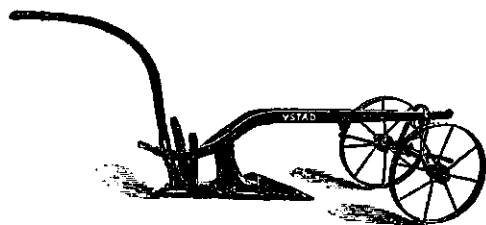

Fig. 4. Skånskt kärrårder. (Ur Zachrisson 1920.)

Det är med utgångspunkt från bouppteckningarna svårt att skaffa sig en klar bild över redskapets utveckling under perioden. Det traditionella skånska kärårret syns tveklöst vanligast, rubricerat "årr med kärre". Vid ett fåtal tillfällen, särskilt vid 1800-talets slut, specificeras järnårder i bouppteckningarna, men posten oviss är alltför stor för att dra några bestämda slutsatser angående årdrets utseende och funktion. Dock är beteckningen "potatisårr" ej ovanlig under 1800-talets senare del, men det är osäkert hur konsekventa bouppteckningsförrättarna varit med dylik information.

Plog

För undersökningsperiodens första decennium, 1840-talet, finns inga järnplogar specificerade i bouppteckningsmaterialet. Vanligtvis fanns plogarna upptagna under rubriken trävaror i bouppteckningarna, vilket dock inte betyder att redskapen var tillverkade helt i trä. Bill och rist var av järn och även vändskivan kunde ibland vara järnbeslagen. I en bouppteckning från 1839 finns några sådana plogdetaljer i järn speciellt noterade. Dessa var naturligtvis särskilt viktiga och ofta de enda delar av plogen som bonden inte konstruerade själv.

År 1851 noterades den första engelska plogen i vårt material. Den fanns då på ett åbohemman i Mossby i Nöbbelövs socken. Eftersom alla direkt jordbearbetande de-

Fig. 5. Överums plog av engelsk modell. (Ur Eskeröd 1973.)

lar på redskapet var tillverkade av järn klassificerar vi den engelska plogen som järnplog, även om plogås och handtag oftast var tillverkade av trä på de tidigare modellerna. Den engelska plogen var inte utrustad med kärre, och den hade en svängd vändskiva gjuten i järn. Konstruktionen var smäcker och vittnar om tillverkning i verkstad eller fabrik. En liknande utformning hade den amerikanska plogen, som också börjar förekomma i materialet vid 1850-talets början. Den första fanns hos en åbo i Tingaröd i Nöbbelövs socken. Den första järnplogen i Villie socken, utanför säteriet, påträffades i en bouppteckning efter en åbo i Ekarps by år 1858.

Efter 1850-talet förekommer järnplogar kontinuerligt i bouppteckningarna från båda socknarna, och efter 1870 finns, så när som på ett undantag, ingen träplog specificerad i materialet. Samtidigt som träplogarna givetvis minskat i betydelse vid denna tid, finns även ett förändrat redovisningssätt i bouppteckningarna som skäl till detta förhållande. Vid undersökningsperiodens början var det vanligaste sättet att redovisa åkerbruksredskapen att rangera in dem under rubrikerna "trävaror" eller "järnvaror". Med tiden blev det dock allt vanligare att notera dessa redskap under rubriken "vagns- och åkerbruksredskap", och detta skick hade helt slagit igenom på 1870-talet. Här finns ofta den enkla beteckningen "plog" eller "plogar" noterad, utan möjlighet för oss i efterhand utröna av vilken konstruktion

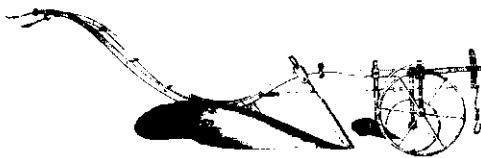

Fig. 6. Hjulplog av "Howards modell" med skumrist och förställare. (Ur Eskeröd 1973.)

redskapet varit. Rimligtvis döljer siffrorna under "oviss" uteslutande den traditionella skånska plogen fram till 1850-talet, varefter en och annan järnplog kommit att registreras här i och med att redskapet blivit vanligare och därmed ej alltid särredovisats i bouppteckningen. Under de följande decennierna blir de engelska och amerikanska plogarna allt frekventare, samtidigt som kärrplogen fortfarande är vanlig. Mot 1800-talets slut finns det anledning att räkna med en mer varierad flora av plogar, vilket kanske inte alltid framgår av de under samma tid allt mer summariska bouppteckningarna. Bakom rubriken oviss kan därför finnas dels den traditionella skånska plogen, dels de moderna typerna, men också förbättrade plogar av traditionell typ men med modernare material och detaljer. Från 1850-talet finns exempelvis hjulplogar helt i järn av utländsk tillverkning att tillgå i Skåne.²³

H a r v

Harven är något lättare att karaktärisera utifrån bouppteckningsmaterialet. Det är det enda av de fyra jordbearbetningsredskapen som generellt sett har en större andel objekt specificerade som "trä" respektive "järn" än som "oviss". Dock måste man komma ihåg att termen järnharv under åtminstone periodens början betecknade ett redskap med träram och järnpinnar. Redan under 1840-talet framgår det klart att det för värderingen i bouppteckningen är viktigt att skilja mellan trä- och

järnharvar. Järnharven var vid denna tid inte ovanlig och introduktionen har alltså skett tidigare. Efter år 1869 (Nöbbelövs socken) respektive 1874 (Villie socken) finns inga träharvar specificerade i bouppteckningarna. Något tiotal år senare ökar posten "oviss" för harvarna, vilket tolkas som att järnpinnharvar och harvar helt i järn då blivit så allmänna att en specificering framstod som överflödigt för bouppteckningsförrättaren. År 1853 noterades den första klösharven i materialet, och från mitten av 1860-talet blev denna djupgående harv allmän.

V ä l t

Välten var betydligt ovanligare än de tre övriga jordbearbetningsredskapen. I många bouppteckningar, speciellt i periodens början, saknas de helt. Välten förekom i båda socknarna under hela perioden. Mot bakgrund av att järnvälten betraktades som en "märklig nyhet" i Skåne år 1837²⁴ får förekomsten av en järnvält hos en hemmansägare i Tingaröd, Nöbbelövs socken, år 1847 betecknas som tidig. För övrigt finns endast tre järnvältar registrerade i de undersökta bouppteckningarna under hela perioden: en i Nöbbelöv 1865 och två i Villie 1889 respektive 1893. Posten "oviss" är dock stor.

Skilnader mellan församlingarna

En fråga som inledningsvis berörts är den om det finns några skillnader i redskapsut-

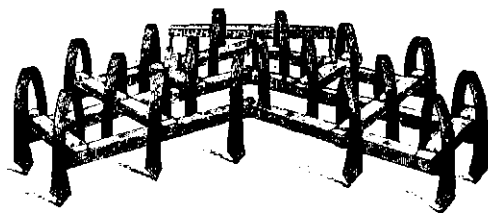

Fig. 7. Fjäderharv från 1890-talet. (Ur Zachrisson 1920.)

vecklingen i de båda undersökta församlingarna. Vissa förutsättningar antyder att så skulle kunna vara fallet. En av dessa är de naturgeografiska förhållandena. I Nöbbelövs socken, som ligger vid kusten i projektområdets sydvästra hörn, är den övervägande delen av markytan täckt med moränlättilera, vilken allra längst i sydväst övergår i moränfinlera. Landskapet är bitvis ganska kuperat, men församlingen utgör trots allt en homogen del av moränområdets helåkersbygd. I Villie församling i nordväst är skillnaderna större. Den södra delen består liksom Nöbbelöv av moränlättilera, medan den norra delen av församlingen präglas av att Romeleåsen här gör en utskjutare mot sydost. Landskapet är backigt, delvis skogsbevuxet och jordarterna växlar mellan moränlättilera, glaciallera samt lerig sandig morän. Generellt kan man tänka sig att vissa redskap som tex tyngre plogar och vältar inte har kunnat utnyttjas effektivt i denna senare landskapstyp, liksom senare slätter- och skördemaskiner.

En annan skillnad mellan de båda församlingarna gäller markägförhållandena. I Nöbbelövs församling har under hela vår undersökningsperiod odlingsmarken innehaft av självägande bönder. I Villie däremot, domineras nästan hela församlingen av två gods vid 1800-talets början, nämligen Rydsgård och Kadesjö. År 1875 hade Kadesjös domäner decimerats så att de endast marginellt berörde Villie socken, medan Rydsgård, tillsammans med ytterligare en större brukningsenhet, upptog drygt hälften av församlingens areal. Övrig mark hade sålts av till mindre jordbruk. Denna process har fortsatt, och idag utgörs knappt hälften av församlingen av Rydsgårds gods. Godsdomänen är belägen så, att de från moränlättileran avvikande jordarterna i anslutning till Rome-

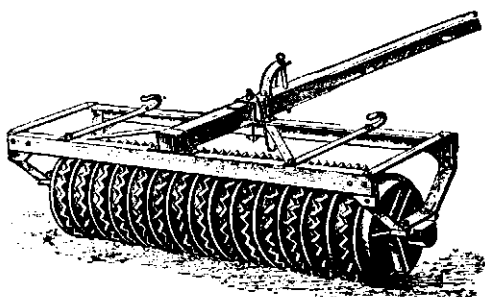

Fig. 8. Cambridgevält. (Ur Zachrisson 1920.)

leåsen nästan uteslutande ligger inom godsets gränser. Följaktligen återfinns de allra flesta bondejordbruken på moränlättilerområdet. Det betyder vidare att skillnaderna i naturförutsättningarna mellan bondejordbruken i de båda församlingarna inte kan anses speciellt stora, medan markägarförhållandena skiljt sig tämligen starkt, åtminstone under 1800-talet.

Mot bakgrund av ovanstående skall här diskuteras eventuella skillnader i redskapsutvecklingen i de båda församlingarnas bondeområden. Redskapsbeståndet på Rydsgårds gods lämnas därvid fortfarande åt sidan.

Figur 9 har konstruerats mot bakgrund av att årdret under 1800-talet fanns på alla brukningsenheter. De övriga redskapen plog, harv och vält har satts i relation till antalet årder för respektive församling. Resultatet visar inte på några avgörande skillnader mellan församlingarna. Med vissa variationer förekommer under hela perioden omkring 70 plogar per 100 årder i både Nöbbelöv och Villie. För antalet harvar kan möjligtvis skönjas en viss skillnad i och med en uppgång i Nöbbelövs församling under perioden 1870–75 som sedan håller i sig fram till sekelskiftet. Antalet vältar i förhållande till antalet årder ökar i bägge församlingarna under perio-

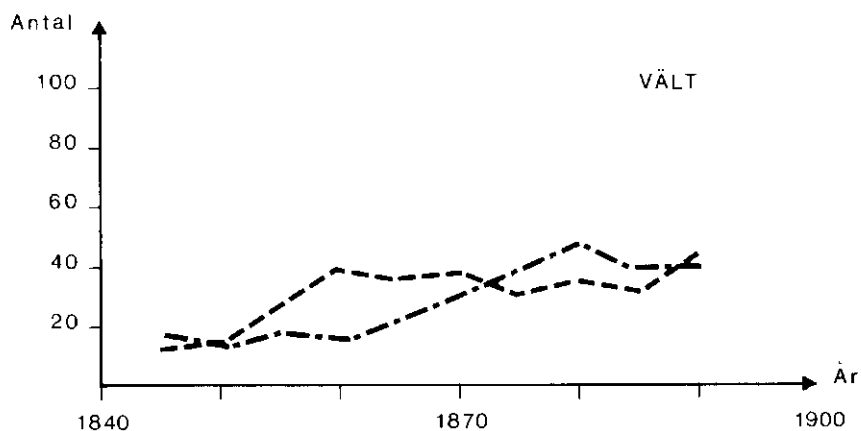
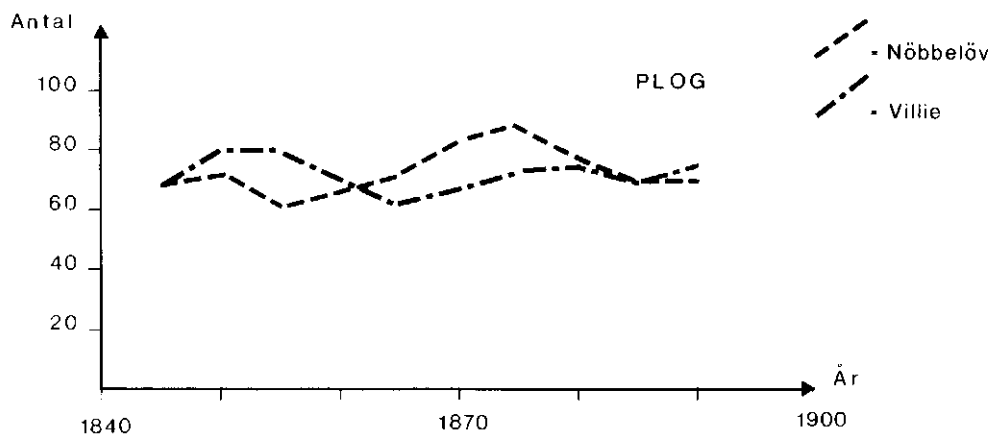

Fig. 9. Antal redskap per 100 årdar. Källa: Bouppteckningar.

den, och enligt figur 9 är denna uppgång något tidigare i Nöbbelöv.

En annan aspekt gäller redskapens utformning och tillverkningsmaterial. Som påpekats var träredskapen vanligast vid undersökningsperiodens början, varefter järnet blev allt vanligare, först i vissa av redskapens delar och senare som genomgående tillverkningsmaterial. I figur 10 har gjorts ett försök att visa utvecklingen för två redskapstyper i respektive församling. I båda fallen är posten oviss tämligen stor, men den kan resonemangsvis reduceras en del enligt vad som ovan påpekats angående redovisningssättet i bouppteckningarna. Som framgår av diagrammen kan både avseende plogar och harvar noteras att träredskapen minskar i andel i bouppteckningsmaterialet tidigare i Nöbbelöv än i Villie, liksom järnredskapen på motsvarande sätt förekommer tidigare och i större andel i Nöbbelöv. Hur kan då dessa skillnader tolkas? En delförklaring bör vara markägostrukturen. Det är rimligt att antaga, att de sedan lång tid självägande bönderna i Nöbbelöv ägt större intresse och möjligheter att genomföra rationaliseringar och investeringar på sina brukningsenheter än vad arrendebönderna i Villie gjort, och därmed torde förhållandet utgöra ytterligare ett tecken på den fria bondeekonomins expansion under 1800-talet.

En annan faktor bör ha varit storleksstrukturen på brukningsenheterna, där Villie karaktäriseras av att ha en större andel småbruk än Nöbbelöv. Det är rimligt att antaga att dessa enheter haft mindre möjligheter att anskaffa moderna redskap, samt att detta skett senare, när redskapen blivit mer allmänna.

Närheten till gods som innovationsspridare är i stort sett densamma för jordbruket i de bägge församlingarna och kan

knappast ses som en differentierande faktor.

Till sist bör det nämnas att skillnaderna mellan de båda församlingarnas redskapsutveckling trots allt är tämligen små vad gäller årder, plog, harv och vält, åtminstone enligt vad som kan utläsas av bouppteckningsmaterialet.

Rydsgårds gods

Den första bouppteckningen efter en ägare till Rydsgårds gods under vår undersökningsperiod upprättades år 1860 efter kammarherren och kommandören Carl Johan Hallenborg. Uppteckningen härrör sig alltså från en tidpunkt då nya fabriks-tillverkade redskap börjat spridas även på bondejordbruket, och vi kan därmed inte uttala oss om hur långt före godset var med att införskaffa sådana redskap. År 1860 fanns på Rydsgård följande redskap, möjliga att inränga under detta avsnitts underrubriker årder, plog, harv och vält:

- 13 årder
 - 1 gammalt potatisårder
- 12 engelska plogar
 - 2 svenska plogar
 - 1 drillplog (för rotfruktsodling och körning av vattenfårar)
 - 1 tuvplog
 - 1 alvluckrare (för djupbearbetning)
- 11 klösharvar
 - 2 fyrspanns klösharvar
 - 2 koppelharvar
 - 2 svenska (koppel)harvar
 - 1 romboidalharv
 - 1 billharv (gåsotsformad klösharv)
- 4 trävältar
 - 1 järnvält

Marknaden började vid denna tid fyllas med en tämligen omfattande flora av red-

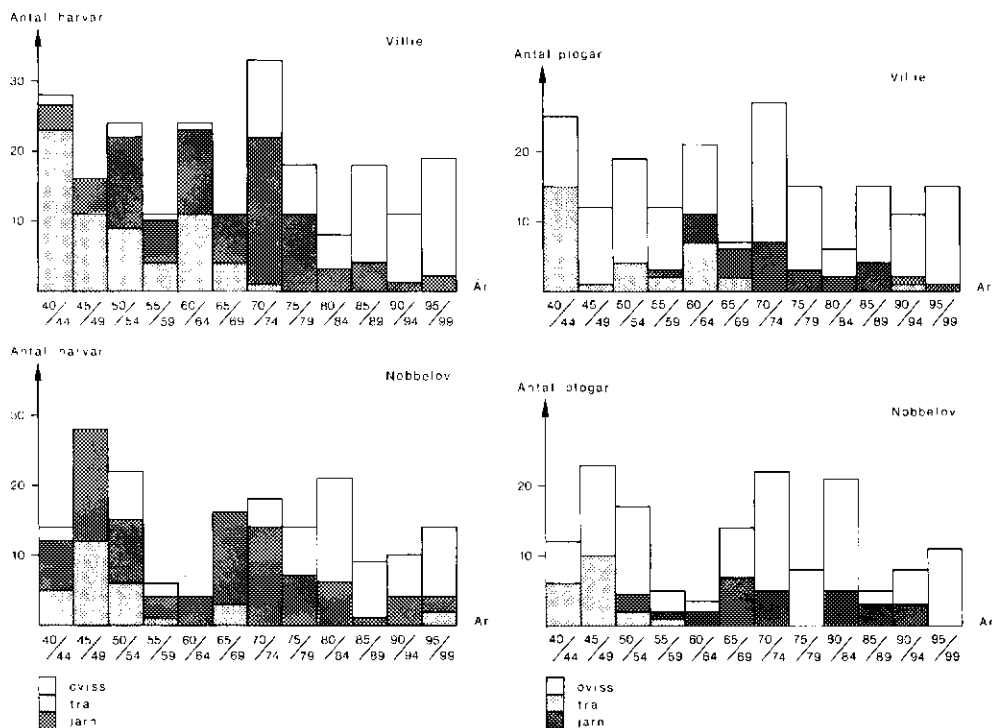

Fig. 10. Tillverkningsmaterial för harvar respektive plogar i Villie och Nöbbelövs socknar enligt bouppteckningar 1840–1900.

skap, och för åkerbruket på Rydsgård har man som synes byggt upp ett ganska varierat redskapsbestånd. Detta kom knappast att förändras på något avgörande sätt under den följande trettioårsperioden. Den kanske största förändringen för de fyra här redovisade redskapstyperna gäller plogarna. I en bouppteckning från 1892 förekommer sex universalplogar, tre skumplogar (utan rist, plöjer ej så djupt) och en dubbelplog, förutom 14 järnplogar (att jämföra med de engelska plogarna) och en drillplog. Tuvplogen och alvluckaren hade vid denna tid försvunnit.

Diskussion

För att återvända till de inledande frågeställningarna, tycks det där skisserade förloppet väl motsvaras av förhållandena i undersökningsområdet. Sålunda uppvisar

de två socknarna en stadigt ökande befolkning fram till 1870, utan att bouppteckningsmaterialet för samma period visar på några dramatiska förändringar av redskapsfloran. Det är alltså rimligt att tänka sig att en ökad produktion åstadkoms genom skiftesverksamhet och nyodling, men med en bibehållen teknologisk nivå vad avser åkerbruket. Det tidigare påpekade ökade intresset för nya redskap vad avser storjordbruket stämmer också överens med undersökningsområdet: Rydsgårds gods innehade en rad moderna redskap, som tycks ha saknats på bondejordbruket. Däremot kan man spåra en strävan hos bondejordbruket att förbättra de traditionella redskapen genom ett ökat användande av järn (jmf figur 10).

Förutom de rent ekonomiska förutsättningar som givetvis måste ha hindrat såväl

självägande som arrenderande bönder att anskaffa moderna redskap, kan man även tänka sig ett par andra barriärer. Särskiljningen kan traditionsbundenhet och misströksamhet mot nymodigheter ha spelat en icke obetydlig roll. Om detta vittnar bland annat samtida beskrivare av artonhundratalets skånska jordbruk. Enligt flera av dem tycks den skånska allmogen ha varit i det närmaste helt oemottaglig för nyheter på jordbrukets område. En förtretad Rutger Macklean kring sekelskiftet 1800 menade t ex att

"mina förbättringar av skånska åkerbruksredskapen hava icke ens spritt sig till prästen i församlingen och ännu mindre till någon annan!"²⁸

Allmogens betänksamhet kunde dock ha sina rationella skäl, och en orsak till att bönderna inte genast anammade nya typer av redskap torde vara att dessa inte alltid var speciellt funktionella med hänsyn till lokala förhållanden. Linné, som på sin skånska resa 1749 kritiskt rapporterade att plogen därstädes var en "ofantelig maskin, för vilken bonden spänner 4, om icke fler par dragare", hade samtidigt förståelse för böndernas förklaring då de påpekade att det var det enda sättet att köra upp en av sega rötter igenvuxen åker; den som stannade i förundran över skåningens plog "känna intet rätt kärringtarmarne och ljungpinnarne".²⁹ Ännu ett sekel senare var den tunga skånska hjulplogen vanlig på åkrarna, och fortfarande hade bedömande iakttagare förståelse för bruket:

"Granskar man med noggrannhet jordmånens styva och beackadiga beskaffenhet, de djupa fåror, han med denna plog uppkör för att utrota ogräset, som i denna jordmån mer än på andra ställen bättre trives och svårare utdödas, finner man snart både nyttan och nödvändigheten av dessa tunga och grova redskap, som annars både böja sig och sönderköras . . ."

Vår undersökning visar emellertid att nya

och förbättrade redskap så småningom fick en betydande spridning på bondejordbruken, speciellt under decennierna efter 1850 – en utveckling som står i samklang med de resultat Köll redovisar från Södermanland.³⁰ I sin undersökning av Skaraborgs län 1750–1860 menar Gadd vidare att det snabba spridandet och totala anammandet av vissa nya redskap i Skaraborgs västra slättbygd kraftfullt motsäger eventuellt tal om forna dagars bönders irrationella konservatism.³¹ Resultatet av denna undersökning motsäger inte ett sådant konstaterande. Tvärtom. När förändringarna väl var möjliga, och för brukaren rationella, kom de snabbt.

Dessutom måste hänsyn tas till de olika sociala och ekonomiska förhållanden under vilka bönderna levde. Undersökningen antyder att det var i Nöbbelövs socken, som under lång tid dominerats av självägande bönder, och inte i Villie, vars bönder genom markägarstrukturen stått i direkt kontakt med Rydsgårds gods, som redskapsutvecklingen både tidigast och kraftigast karaktäriserades av modernisering och anammande av nya modeller. Även om godsen var ledande i fråga om anskaffning av nya redskap och maskiner i samband med övergången till mer renodlat kapitalistiska driftsformer, var förändringarna omfattande också för familjejordbruken. Störst tycks de ha varit på vissa självägda enheter vilka stod fria från arrendevillkorens begränsningar. Även i den mer omfattande redovisningen av vår undersökning framgår att så gott som alla pionjärer bland de bönder som införskaffade jordbruksmaskiner mot 1800-talets slut var hemmahörande i Nöbbelövs socken.³² Förutom godsen var det alltså de redan största och bärkraftigaste enheterna som skaffade sig de bästa förutsättningarna för en ökad jordbruksproduktion i den framväxande marknadsekonomin.

Noter

- ¹ Gadd (1983), s. 282.
- ² Hannerberg (1971).
- ³ Jmf Fridlitzius (1979).
- ⁴ Martinius (1982).
- ⁵ Martinius (1982), s. 21–22.
- ⁶ Jmf Martinius (1982), s. 18.
- ⁷ Köll (1983).
- ⁸ Det tvärvetenskapliga projektet "Kulturlandskapet under 6000 år" (kallat Ystadsprojektet) vid Lunds universitet inleddes 1982 och beräknas vara avslutat 1988. Inblandade discipliner är kvartärgeologi, växtekologi, arkeologi, medeltidsarkologi, historia och kulturgeografi. Föreliggande artikel bygger helt på en rapport producerad inom ramen för projektet; Germundsson-Möller (1987).
- ⁹ Socknarna heter idag Villie och Västra Nöbbelöv. Under stora delar av 1800-talet kallades de Södra Villie och Nöbbelöv. För enkelhetens skull använder vi oss konsekvent av grundformerna utan geografiskt prefix.
- ¹⁰ Här diskuterar vi enbart de fyra vanligaste redskapen årder, plog, harv och vält.
- ¹¹ Det finns emellertid behandlat i Germundsson-Möller (1987).
- ¹² Bringéus (1964), Kuuse (1970) och Eskeröd (1973).
- ¹³ Vid datorbearbetningen har vi haft stor hjälp av arkivarie Anders Persson, Landsarkivet i Lund.
- ¹⁴ Isacsson (1979), s. 210.
- ¹⁵ Gadd (1983), s. 56–57.
- ¹⁶ Kuuse (1970), s. 25.
- ¹⁷ Bringéus (1964).
- ¹⁸ Gadd (1983), s. 70.
- ¹⁹ Isacsson (1979), s. 218.
- ²⁰ Zachrisson (1920), s. 16.
- ²¹ Jmf Gadd (1983), s. 148, samt Bringéus (1964).
- ²² Zachrisson (1920), s. 71.
- ²³ Zachrisson (1920), s. 76.
- ²⁴ Bringéus (1964), s. 142.
- ²⁵ Citerad i Zachrisson (1920), s. 17.
- ²⁶ Linné, s. 184.
- ²⁷ Bruzelius (1840), s. 40–41.
- ²⁸ Köll (1983).
- ²⁹ Gadd (1983), s. 181.
- ³⁰ Germundsson-Möller (1987).

Litteratur

- Bringéus, N. (1964): Tradition och förändring i 1800-talets skånska lantushållning. I *Kristianstads läns hushållningssällskap 1814–1964*, s. 9–98. Kristianstad.
- Bruzelius, N. (1840): *Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfver Malmöhus Län*. Lund.
- Eskeröd, A. (1973): *Jordbruk under femtusen år. Redskapen och maskinerna*. Stockholm.
- Fridlitzius, G. (1979): Population, Enclosure and Property Rights. *Economy and History* 22, s. 3–37.
- Gadd, C.-J. (1983): *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*. Göteborg.
- Germundsson, T. & Möller, J. (1987): *Redskap och maskiner i Nöbbelöv och Villie. En longitudinell studie av två sydsvenska socknar under 1800-talet*. En arbetsrapport från KULTURLANDSKAPET UNDER 6000 ÅR. Växtekologiska institutionen, Lunds universitet.
- Hannerberg, D. (1971): *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år*. Stockholm.
- Isacsson, M. (1979): *Ekonomisk tillväxt och social differentiering*. Stockholm.
- Kuuse, J. (1970): *Från redskap till maskiner*. Göteborg.
- Köll, A.-M. (1983): *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890*. Stockholm.
- Linné, C.: *Skånska resa, förrättad år 1749*. Stockholm 1975.
- Martinius, S. (1982): *Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen*. Lund.
- Zachrisson, A. (1920): *Åkerbruksredskap och jordens bearbetning i Skåne 1800–1914*. Lund.

Vem vet vad minnesmärket menar?

Diskussion om behovet av att undersöka "Ales stenar"

Flaggskeppet bland Skånes fornlämningar, Ales stenar, beskriver Österling i sin berömda dikt som "en saga lagd i lönn / vid brus av Östersjön, / som ensam vet, vad minnesmärket menar". Frågan är i vad mån man inom modern arkeologi kan – och bedömer det som angeläget – att skingra mysteriet om monumentets ålder och funktioner.

1000 år – eller 3000 – eller . . . ?

Visserligen ger det en överdriven bild av mitt bibliotek, men jag påstår ändå, att jag i januari 1987 plötsligt *hittade* 4 centimer Ale på en hylla – närmare bestämt tretton nummer av denna utmärkta tidskrift från åren 1970–1974.

Tanke nr 1: Har *jag* dom?! Tanke nr 2: Var det Ale eller jag, som somnade 1974? Tanke nr 3: Det måste ha varit Ale, för inför mina ögon eller öron har då Ale i tidskriftsform inte existerat det senaste de-

cenniet! Tanke nr 4: Det kan väl aldrig röra sig om marknadsföring? Tanke nr 5: Stå inte här och gapa; ring något känt namn från omslagets andrasida!

Tänkt och gjort – och visst finns Ale. Och lika visst är jag nu medlem i De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Jag är det så mycket hellre, som jag sedan måndagen den 21 juli 1986 har Ale på hjärnan – och nu talar jag om den Ale, som enligt Sven E Noreen och Gustaf

Åberg i Ale nr 1 1961 är gudfader till tidskriften; "Skånes kanske skönaste och märkvärdigaste fornlämning" enligt Noreen; den Ale som dagens forskning "definitivt sorterar ut ur de stora skåningarnas skara" enligt Åberg.

En bra fråga är väl då:

Hur märkvärdiga är Ales stenar – och hur utsorterade är de?

Alltså: måndagen den 21 juli 1986 blev jag trots många tidigare besök på Kåschuvud för första gången varse upplysningen på den lilla skylten: "Området är inte undersökt". I dag – sex månader senare – skulle jag vilja ändra texten till: "Glöm allt ovan! Om denna anläggning vet varken vi, du eller någon annan ett jäkla dugg!".

Länsstyrelsen i Malmöhus län skall enligt Lag om fornminnen, 1 § utöva tillsyn över Ales stenar. Det var därför naturligt, att jag i första hand tillställde landshövding Bertil Göransson frågan, om han kunde initiera en undersökning i avsikt att 471 år efter fornlämningens första framträdande i skrift få svar på, vad den egentligen står för – främst ålder och funktion.

Landshövdingens svar har resulterat i ytterligare korrespondens med universitetsdirektör Sverker Oredsson och professor Lars Larsson vid Lunds universitet, Kajsa i Malmö som är mig helt obekant, lektor Harry Lindholm i Malmö och universitetslektor Curt Roslund i Göteborg – de båda sistnämnda astronomer.

Jag har vidare tillställt Riksantikvarieämbetet, Skånes Hembygdsförbund, Länsantikvarien i Malmöhus län samt professor Lars Larsson hittills obesvarade brev med direkta frågor om Ales stenars ålder och funktion, och jag har tagit del av skildringar av fornlämningen av professor Sven Nilsson i "Resa i Skåne 1819", av Nils G Bruzelius i "Allmogelivet i Ingel-

stads härad", 1876, av riksantikvarien Oscar Montelius i "Stenskeppet vid Kåseberga", Ystads Fornminnesförenings minnesskrift 1907–1917; av Ingvar Andersson i "Skånes historia", 1947, av Gustaf Åberg i "Kring Ales stenar", Skånes Hembygdsförbunds årsbok 1960; av professor Berta Stjernquist i "Skånska fornminnesplatser", Skånes Natur 1960, av Palle Lauring i "Danmark i Skåne", 1961, av professor Mats P Malmer i "Arkeologins mål och möjligheter", Ale nr 3 1970, av civilingenjör Göran Lind i "Har skeppsättningar haft en astronomisk funktion?", Elementa 60(1977):3, av universitetslektor Curt Roslund i "Ale – forntidsmatematiker och astronom?", Forskning och framsteg nr 5 1979, av densamme i "Stenar huller om buller", Forskning och framsteg nr ?, av densamme i "Orientation and Geometry of Ale's Stones", Archaeoastronomy nr 4 1980, av James T Carter och Vincent H Malmström i "Stenålderskalendrar i Sverige?", Forskning och framsteg nr 5 1979, av lektor Harry Lindholm "Ales stenar", MARS-bulletinen 1981, av densamme i artikeln "Undersök Ales stenar", SDS den 7 jan 1987 samt av arkeologen m m Barbro Billgren, Kåseberga, i artikeln "Gåtan Ales stenar kan lösas", SDS den 12 jan 1987. Och – som redan sagts – Ale nr 1 1961.

Men varför denna långa uppräknings?

Jo, därför att samtliga nämnda artiklar, kompletterade med ett 40-tal brev och telefonsamtal, klart motiverar mitt redan gjorda påstående: detta att ingen, *ingen* i dag vet någonting bestämt om Ales stenar!

Och detta gäller alltså år 1987, då materialet varit tillgängligt för forskare alla kategorier i 1000 år – eller 2000 år – eller 3000 år – eller ...

Av artiklar, brev och telefonsamtal

framgår också det intressanta, att dagens arkeologer 1) absolut inte vill undersöka området, men att de 2) gärna vill veta mer om Ales stenar och 3) alldeles bestämt vill undersöka området! Så länge mina brev till antikvarier och hembygdsvårdare är obesvarade (och förutsättningarna för att det kan dröja länge än är stora), vet jag inte, vad de vill – men jag gissar, att de också kan sorteras in under 1), 2) och 3) ovan.

Astronomerna är däremot helt överens: *undersök!*

Det arkeologiska motståndet mot en undersökning – vilket rent akademiskt givetvis skall respekteras – motiveras dels med påståendet, att gräva samtidigt är att förstöra det objekt man undersöker – dels med att man genom granskning av andra liknande objekt redan har information om funktionen.

Med andra ord: Ales stenar är en gravanläggning från sen järnålder – vikingatid. Basta!

När det gäller förstörelse av Ales stenar, så torde emellertid detta motiv just här vara en sanning med så stora modifikationer, att den närmar sig osanning. Natur och människor har nämligen genom sekler redan sett till, att Kåsehuvud är en av våra mest förstörda fornlämningsplatser. Och detta vet självfallet också alla intresserade; man måste då ställa frågan, om det är ointresse, som lanserar motivet? Ingen vet heller, hur utgrävt området – hur "utsorterade" Ales stenar är; de har ju varit föremål för känt intresse sedan i vart fall 1624 eller i minst 364 år.

Jag påstår därför, att det dagens arkeologer menar eller tror sig veta om Ales stenar inget annat är än antaganden och gissningar. Det är inte vetenskap och ännu mindre vetenskap.

Och vidare: hur mycket förstörelse av en fornlämnning åstadkommer man genom

att undersöka ett omkring 30 år gammalt jordlager – för längre har ju området Ales stenar egentligen inte legat orört eller oförstört.

Visserligen tog Gustaf Åberg redan för 26 år sedan näst intill livet av gamle Ale – så egentligen är ju denna tidskrift både namn- och huvudlös! – men

om en undersökning av området – vi behöver inte använda det brutalar ordet utgrävning, för det finns ju modernare metoder än skopor och spadar att börja med –

om alltså en undersökning skulle visa, att Ales stenar *inte* är en gravanläggning, och att *vikingen inte ens var påtänkt*, när de första stenarna restes på Kåsehuvud för så och så många år sedan, *utan att Ales stenar är . . .* – ja, till dess någonting är *bevisat*, står alla möjligheter öppna.

Och under tiden får tidskriften Ale någonting att bita i, som uppväger den utsorterade gudfadern många gånger om.

Och en och annan kanske får bita huvudet av skammen.

Men det kan väl sanningen vara värd?!

Åke Sundström
Risahus, 240 12 Genarp

PS. Ett tillägg i den kronologiska rättvisans namn: Ovanstående artikel insändes till ALE den 29 jan 1987. *Efter* detta datum och *efter* påminnelser om mina förfrågningar av den 3 febr resp 12 jan har länsantikvarie Carin Bunte svarat i telefon, prof Lars Larsson i brev av den 6 febr, Skånes Hembygdsförbund i brev av den 10 febr och Riksantikvarieämbetet i brev, mig tillhanda den 31 mars men av RAÄ daterat den 19 jan (?)!! Postverket ensamt torde icke vara ansvarigt för en 70 dagar lång brevtransport Stockholm–Genarp. DS.

Bör man undersöka Ales stenar?

I de artiklar som på senare tid kommit inför mina ögon har det entydigt uppmanats till undersökning av den mäktiga skeppssättningen Ales stenar eller Kåseberga-skeppet i Valleberga. Det är inte svårt att förstå att de som besöker detta fantastiskt skönt belägna monument, konstruerat av osedvanligt ståtliga stenblock, förvånas över att arkeologerna inte säkert kan uttala sig om när det är byggt eller vilken funktion det haft utan endast angivit en som man menat sannolik datering till yngre järnålder-vikingatid. Varför gör de "på detta viset" kan man fråga, med aktuellt citat från Astrid Lindgren.

När jag nu ställes mot väggen, finner jag det inte helt lätt att svara. Enligt min mening har den kollega, som refererades i Åke Sundströms första artikel i SDS, i princip rätt. Det är viktigt att understryka, att en utgrävning innebär att man samtidigt förstör hela eller i varje fall väsentliga delar av det objekt man undersöker, låt vara att man försöker göra dokumentationen så bra som möjligt. Min kollegas yttrande om att den moderna arkeologin inte är "föremåls- eller anläggningsfixerad" utan mer uttalat problemorienterad har jag också stor förståelse för. Det kan ses som en reaktion mot tidigare perioders starka inriktning på just studier av föremål och fornlämnningstyper, vilket dock berodde på att man då stod på mycket lösare grund, när det gällde dessa ting.

Det kunde då ligga nära till hands för mig att säga, att Ales stenar därför inte bör undersökas. En så magnifik anläggning bör sparas till framtiden, när man kanske är bättre rustad att avlocka den dess hemligheter. Nyligen läste jag i en engelsk tidskrift om ett annat mycket omtalat minnesmärke, att man då sagt: "detta är en fin plats att gräva ut – men det är

också en fin plats att lämna oundersökt!" (Chippindale 1987, s. 8). Det ligger mycket i ett sådant uttalande, fastän man i England trots allt valde att gräva. I Norden finns det många skeppssättningar, och alla kan naturligtvis inte undersökas för att man gärna vill veta ålder och användning. För Ales stenars vidkommande har man trott sig vara på rätt säker mark genom att hänvisa till bl.a. det 80 m långa Lejreskeppet från vikingatiden. Så har också jag gjort i samband med mina undersökningar av skeppssättningar från yngre järnålder på det kända gravfältet vid Vätteryd i mellersta Skåne samt liknande anläggningar på Österlen (Strömberg 1961, s. 51 ff). Även i Gårdlösa har en datering till yngre järnålder säkrats genom Berta Stjernquists undersökningar (Stjernquist 1973, s. 221 ff). Jag har också undersökt en skeppssättning från bronsåldern, nämligen det låga stenfyllda skeppet vid Slättaröd, V. Karup i nordvästra Skåne (Strömberg 1962, s. 82 ff). I det sistnämnda fallet fanns det dock ingen anledning tänka sig en samstämmighet med Ales stenar.

Det måste erkännas att jag länge varit bunden av mina föreställningar om bronsåldersskeppen som en särskild kategori och de ofta stora yngre järnåldersskeppen som en annan, till vilken man borde föra Ales stenar. Men jag har samtidigt varit medveten om att det finns en kontinuitet, om man ser det i ett stort nordiskt sammanhang. Att det finns många förenande drag blir man kanske mer än tidigare varse i den artikel om de nordiska skeppssättningarna, som nyligen publicerats (Capelle 1986, s. 1 ff). Ännu har jag dock inte släppt tanken på Ales stenar som en vikingatida anläggning, som kanske är ett minnesmärke över en storman och samtidigt en plats för utövande av kult och ett

ställe dit människor från de många byarna i området kommit vid vissa tillfällen för att avgöra viktiga frågor. Därtill kommer att skeppet kunnat fungera som ett väl synligt landmärke på en farlig kuststräcka särskilt under en tid, som kännetecknas av många transporter längs vattenvägarna.

Men jag måste tillstå att jag inte varit opåverkad av arkeoastronomins framväxt och de argument som framförts i bl.a. ett par artiklar i *Forskning och Framsteg* (Carter och Malmström 1979, s. 1 ff samt Roslund 1979, s. 6 ff). Redan för mer än 10 år sedan snuddade jag vid tanken att Ale möjligen skulle kunna vara äldre (Strömberg 1976, s. 76). Det är ju också ett faktum att ingen arkeologisk undersökning har ägt rum och att man inte med säkerhet kan dra slutsatser av anläggningen som sådan. Därför anser jag nu att man borde vara öppen för möjligheten att Ales stenar trots den välbekanta formen kan vara en särpräglad konstruktion med speciella syften, varav ett skulle kunna vara knutet till astronomiska iakttagelser för bestämning av sommar- och vintersolstånd. Det är också fascinerande att föreställa sig ett visst samband med den likaledes storslagna Kiviksgraven, en tanke som jag inte är den första att ge uttryck åt. Barbro Billgren har rätt nyligen fört fram detta i en utmärkt artikel i SDS.

För ca 30 år sedan restaurerades Ales stenar, sedan Vitterhetsakademin inköpt området. Det var då tänkt att en tjänsteman från Historiska museet i Lund skulle övervaka arbetena. Men när han tillsammans med Holger Arbman besökte platsen var avschaktningen av ett brett område runt skeppet redan utförd, och det syntes utsiktslöst att finna något oskadat att undersöka. Stenar har rests resp. flyttats vid flera tillfällen. De tidigare omtalade sidoskeppen och andra stenar har inte

kunnat återfinnas. Uppgifterna om hur det såg ut efter schaktningen har knappast inspirerat till undersökningar på platsen.

I dag kan kanske just de många ingreppen i förfluten tid tala till fördel för en undersökning av Ales stenar! Det kan rimligtvis inte bli så stora skador av att nya arbeten sättes i gång. Men det blir samtidigt ett krävande företag, där man sannolikt inte kan få några resultat snabbt serverade. Man måste också ha klart för sig att detta högt belägna område ligger svårt utsatt för alla vindar och att man därför inte kan låta några framgrävda ytor ligga öppna mer än vad som är nödvändigt för dokumentationen.

Trots svårigheterna är jag alltså inte negativ till en undersökning med syfte att söka få klarhet i stenskeppets tillkomsttid och användningssätt. Men jag anser också att man i så fall bör integrera området runt omkring i en sådan undersökning. Det gör jag utifrån mitt eget projekt, Hagestadsundersökningen, som just gäller denna del av sydöstra Skåne. Sedan länge arbetar jag med problem kring bebyggelse-spridningen i kustbygden. Förutom Hagestad och Löderup ingår den angränsande bygden och då särskilt Ingelstorp samt Valleberga, där Kåseberga och Ales stenar ligger. En av projektets medarbetare, Hugo Areskoug, har skrivit en artikel om sin tolkning av namnet Ales stenar (Areskoug 1978, s. 54 ff). Vi har emellertid hittills inte företagit någon undersökning uppe på Kåsebergaåsen, endast gjort vissa besiktningar i nederkanten samt i åsens förlängning in i Hagestad undersökt boplatslämningar från bronsåldern.

Troligen blir det en svår uppgift att spåra forntida aktiviteter i ett område, som utsatts för en serie ingrepp under lång tid. Men med moderna prospekteringsmetoder vore det kanske möjligt att finna läm-

ningar, som visar att man uppehållit sig inom området under en eller flera perioder, vilket då skulle kunna ge hållpunkter för slutsatser om platsens betydelse före, samtidigt med eller efter skeppssättningens egen period.

Enligt min åsikt skulle man börja med en analys av området, studera äldre fynd och flygfoton resp. ev. ta nya flygbilder under speciellt gynnsamma betingelser och då även med infraröd film samt pröva olika andra prospekteringsmetoder (georadar, fosfatkartering m.m.) för att ev. belägga förekomsten av anläggningar. Förutom eldstäder och gropar kan man exempelvis finna stolpkonstruktioner och givetvis gravar av skilda slag.

Samtidigt härmed eller som en andra etapp kan man sedan arbeta med skeppssättningen, ev. först enbart genom friläggning av oförstörda packningar i den mån sådana ännu finns. Genom att frilägga små ytor kan man få en uppfattning om vilka möjligheter som finns att få fram något oförstört inne i skeppet.

Allt detta kan utföras endast under den viktiga förutsättningen, att tillstånd verkligen lämnas för en undersökning och att resurser erhålles för åtminstone en första etapp.

Fördelen vore att man i varje fall skulle

kunna upplysa de många som besöker platsen att en undersökning har företagits i såväl skeppet som omgivningen, även om resultaten skulle bli magra i ettdera eller båda avseenden.

Märta Strömberg

Lunds universitets historiska museum
Kraftstorg 1, 223 50 Lund

Litteratur

- Areskoug, H. 1978. Ales stenar, Alstenabjer, Alsmark och Albo härad. En ortnamnsstudie. *Sydsvenska Ortnamnssällskapets Årsskrift*.
- Capelle, T. 1886. Schiffsetzungen. *Præhistorische Zeitschrift* 61.
- Carter, J. T. – Malmström, V. H. 1979. Stenålderskalendrar i Sverige? *Forskning och Framsteg* 1979:5.
- Chippindale, C. 1987. Editorial. *Antiquity* 61:231.
- Roslund, C. 1979. Ale – forntidsmatematiker och astronom? *Forskning och Framsteg* 1979:5.
- Stjernquist, B. 1973. Skeppssättningar i Gårdlösa. *Honos Ella Kivikoski. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 75. Hfors.
- Strömberg, M. 1961. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen I*. Acta Archaeologica Lundensia 4:4. Lund.
- 1962. Die bronzezeitlichen Schiffsetzungen im Norden. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1961.
- 1976. *Forn tid i Sydostskåne*. Föreningen för Fornminnes- och Hembygdsvård i Sydöstra Skåne 14. Lund.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen är utgivare av ALE. Historisk tidskrift för Skåneland, som utkommer med fyra häften årligen. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR). Brev och manus till redaktionen adresseras till docent Sten Skansjö, Historiska institutionen, Magle Lilla Kyrkogata 9 A, 223 51 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften, 50 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Adress till föreningens skattmästare, Allan Persson: Karhögstorg 4 A, 223 55 Lund.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos föreningens sekreterare, arkivarie Anders Persson, Landsarkivet i Lund, Box 2016, 220 02 Lund eller hos skattmästaren.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., landsarkivarie Anna-Christina Ulfspärre, Lund, v.ordf., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, sekr., professor Lars Larsson, V. Nöbbelöv, v.sekr., fil. kand. Allan Persson, Lund, skattmästare samt professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, professor Erik Cinthio, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, museichef Torkel Eriksson, Helsingborg, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, överstelöjtn. Sven Hedin, Förslöv, fil. lic. Lars-Göran Kindström, Helsingborg, museichef Anders W. Mårtensson, Lund, professor Birgitta Odén, Lund, läns museichef Bengt-Arne Person, Varberg, professor Göran Rystad, Lund, docent Sten Skansjö, Lund, läroverksadjunkt Curt Widenborg, Ronneby, intendent Gustaf Åberg, Simrishamn. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

